

T.C.
BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

II. MEŞRUTİYET DEVRİNDE ERMENİLERİN
OSMANLI MATBUATINA KATKILARI

Özkan YÜNKÜL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Prof. Dr. Hamza ALTIN

Bingöl-2024

T.C.
BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

II. MEŞRUTİYET DEVRİNDE ERMENİLERİN
OSMANLI MATBUATINA KATKILARI

Özkan YÜNKÜL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Prof. Dr. Hamza ALTIN

Bingöl- 2024

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ.....	III
TEZ KABUL VE ONAY	IV
ÖNSÖZ.....	V
ÖZET.....	VI
ABSTRACT	VII
KISALTMALAR	VIII
TABLO LİSTESİ	IX
ŞEKİL LİSTESİ.....	X
GİRİŞ	1
1.İKİNCİ MEŞRUTİYET ÖNCESİ ERMENİ MATBUATI	4
2.ERMENİ MATBUATININ 19. ve 20. YÜZYILDAKİ ÖNDE GELEN İSİMLERİ.....	13
2.1 Hovhannes (Ohannes) Mühendisyan (1810-1891).....	13
2.2 Harutyun Minasyan (? – 1871).....	16
2.3 Garabet S. Ütücüyan (Masis) (1823-1904)	16
2.4 Hovhannes Markaryan	17
2.5 Hovhannes Çamurcuyan (Deroyents) (1881-1888)	17
2.6 Rahip Mıgırdiç Khırımyan (1820- 1907)	18
2.7 Tateos Divitciyan (1810-1878)	20
2.8 Rupen Kürkcüyan (1825- 1870).....	20
2.9 Hovsep Kavafyan (1837- ?)	22
2.10 Canik Aramyan (1820-1879).....	23
2.11 Arşag Hagop Boyacıyan (1837-?).....	24
2.12 Kevork Zartanyan (1834-1888).....	25
2.13 Bedros Cezveciyan (1839- 1882)	25
2.14 Kirkor Faik Kayseriyan ve Kardeşleri.....	25
3.ERMENİ HARFLERİYLE ÇIKMIŞ TÜRKÇE GAZETE ve DERGİLER (1840-1947).....	27
4.ERMENİ HARFLİ TÜRKÇE EL YAZMASI SÜRELİ YAYINLAR.....	37

5.ERMENİLERİN İMTİYAZ SAHİBİ OLDUĞU İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ ÇIKAN MİZAH BASINI ESERLERİ	38
5.1 Geveze Gazetesi (1908).....	38
5.2 Perde Gazetesi (1911)	78
5.3 Curcuna Gazetesi (1912).....	84
5.4 Ezop Gazetesi (1908)	92
5.5 Karakuş- Ezop Gazetesi (1908).....	92
5.6 Hokkabaz (1908)	93
5.7 Musavver Papağan (1908).....	98
5.8 Gramofon (1909).....	101
SONUÇ.....	103
KAYNAKÇA	105
ÖZGEÇMİŞ.....	108

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım “*II. MEŞRUTİYET DEVRİNDE ERMENİLERİN OSMANLI MATBUATINA KATKILARI*” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

01.09.2024

İmza

Özkan YÜNKÜL

TEZ KABUL VE ONAY

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Özkan YÜNKÜL tarafından hazırlanan “*II. MEŞRUTİYET DEVRİNDE ERMENİLERİN OSMANLI MATBUATINA KATKILARI*” başlıklı bu çalışma, 3 Eylül 2024 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda oybirliği/oy çokluğuyla başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Başkan: Prof.Dr. Sıtkı ULUERLER

İmza:

Danışman: Prof.Dr. Hamza ALTIN

İmza:

Üye: Dr. Özcan TATAR

İmza:

ONAY

Bu Tez, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun .../.../ 2024 tarih ve Sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Nebi BUTASIM

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Bu çalışmada II. Meşrutiyet Dönemi yani Temmuz 1908 ile Nisan 1920 tarihleri arasında Ermenilerin Osmanlı Devletindeki matbaacılık faaliyetleri, çıkardıkları gazeteler ve dergiler, yayınlanan kitaplar incelendi ve Ermenilerin Osmanlı matbuatına yaptıkları katkılar değerlendirildi. Çalışma hazırlanırken II. Meşrutiyet dönemi basılan gazeteler, dergilerin serlevhalarıyla son sayfalarında yer alan tanıtıcı bilgilerden istifade edilmiştir. II. Meşrutiyet Dönemi öncesi Ermeni matbaasının kurulması ve bu matbaalarda basılan Osmanlı harfleriyle ve Ermeni harfleriyle basılmış bazı eserler belirtmeye çalışıldı. Ermeni matbaasının ve Ermenice harflerin gelişimi süreci ve ilk Ermeni matbaacılar hakkında kısa bilgiler bu çalışmada kullanıldı. Bu çalışma beş bölüm olacak şekilde hazırlandı. 1.bölümde II. Meşrutiyet Öncesi Ermeni Matbuatı, 2.bölümde Ermeni Matbuatının 19.ve 20. Yüzyıldaki Önde Gelen İsimleri, 3. Bölümde Ermeni Harfleriyle Çıkmış Türkçe Gazete ve Dergiler (1840-1947), 4.bölümde Ermeni Harfli Türkçe El Yazması Süreli Yayınlar, 5.bölümde II. Meşrutiyet Dönemi Çıkan Ermenilerin İmtiyaz Sahibi Olduğu Mizah Basını Eserleri incelendi. II. Meşrutiyet öncesi ve sonrasında Osmanlı Devleti topraklarında Ermeniler tarafından açılmış veya işletilmiş matbaaları belirtmeye çalıştık. Ermeni harfleriyle çıkmış Türkçe süreli yayınlar ile Ermeni harfli Türkçe el yazmalı süreli yayınlar üzerinde durulmaya çalışıldı. Ermeniler tarafından II. Meşrutiyet Döneminde çıkarılmış olan mizah gazeteleri ve bu gazetelerden seçme metinleri Latin harfleriyle günümüz Türkçesine tercüme etmeye çalıştık. Gazetelerin orijinal baskılarına ulaşmada Hakkı Tarık Us 'un arşiv sitesinden istifade edildi.

Bu çalışmanın hazırlamasında ve öğrenciliğim süresince bana her konuda destek olan değerli hocam Prof. Dr. Hamza ALTIN ile değerli öğretmen arkadaşlarım Halit GÜROCAK ile Murat ÇELİKDEMİR' e teşekkür ederim.

01.09.2024

Özkan YÜNKÜL

ÖZET

Tezin Başlığı	: II. Meşrutiyet Devrinde Ermenilerin Osmanlı Matbuatına Katkıları
Tezin Yazarı	: Özkan YÜNKÜL
Danışman	: Prof. Dr. Hamza ALTIN
Anabilim Dalı	: Tarih
Bilim Dalı	: Yakınçağ
Kabul Tarihi	: 03.09.2024
Sayfa Sayısı	: XIII (ön kısım) + 109(tez)
Avrupa’da matbaanın kullanılmasıyla başlayan matbaacılık serüvenine Ermenilerin katılmasıyla birlikte Osmanlı Devletinde matbaacılık piyasasında hızla Ermeniler söz sahibi olmaya başlamışlardır. Piyasanın büyük kısmının kontrolünü ele geçirmeye başlamışlardır. Sultan Abdülaziz dönemimde artan Ermeni faaliyetlerinin II.Meşrutiyet döneminde de artarak devam etmiştir. İstanbul’da bulunan Ermeni matbaalarının sayısı ile taşrada bulunan Ermeni matbaalarının sayısı incelenmiştir. Yine İstanbul’daki Ermeni matbaacıları ve basmış oldukları eserlerle ilgili bilgiler sunulmaya çalışılmıştır. Taşradaki Ermeni matbaalarında basılan eser sayısı ve niteliği üzerinde durulmaya çalışılmıştır. II. Abdülhamit döneminde gazetelerde yayınlanan karikatürler ile mizah değeri taşıyan yazılar incelenmiştir. Dönemin basınında Meşrutiyet hükümeti ile padişaha yönelik eleştiriler gözler önüne serilmeye çalışıldı. Osmanlı Devleti’yle Avrupalılar arasındaki ilişkiler incelendi. Bu çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Meşrutiyet öncesi Ermeni matbacılığı, ikinci bölümde önde gelen Ermeni matbaacıları, üçüncü bölümde Ermeni harfleriyle çıkmış Türkçe dergi ve gazeteler, dördüncü bölümde Ermeni harfli Türkçe el yazması eserler, beşinci bölümde ise dönemin mizah gazetelerinde yayınlanan karikatür ve köşe yazıları incelenmiştir.	
Anahtar Kelimeler: Ermeni, Basın, Osmanlı, II. Meşrutiyet, Gazete	

ABSTRACT

Title of the Thesis : Contributions of Armenians to Ottoman Press in the Constitutional Era II.	
Author	: Özkan YÜNKÜL
Supervisor	: Prof.Dr. Hamza ALTIN
Department	: History
Sub-field	: Contemporary History
Date	: 03.09.2024
Number of pages : XIII + 109	
With the participation of Armenians to the adventure of printing, which started with the use of the printing press in Europe, Armenians quickly began to have a say in the printing market in the Ottoman Empire. They began to take control of most of the market. Armenian activities, which increased during the reign of Sultan Abdulaziz, it is also continued to increase in the Second Constitutional Period. The number of Armenian printing houses in Istanbul and the number of Armenian printing houses in the provincial areas were examined. Again, information about the Armenian printers in Istanbul and the works they published were tried to be presented. It has been tried to focus on the number and quality of the works published in the Armenian printing houses in the provincial areas. During the reign of Abdulhamit II, cartoons published in newspapers and articles with humorous value were examined. In the press of the period, the criticisms against the Constitutional government and the sultan were tried to be revealed. The relations between the Ottoman Empire and the Europeans were examined. This study consists of five sections. The first section examines Armenian printing before the Constitutional Monarchy, the second section examines leading Armenian printers, the third section examines Turkish magazines and newspapers published in Armenian letters, the fourth section examines Turkish manuscripts in Armenian letters, and the fifth section examines caricatures and columns published in the humorous newspapers of the period.	
Key Words: Education, Newspaper, Science, II. Abdülhamit	

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geen eser
a.g.m.	: Adı geen makale
bs.	: Baskı, basım
C.	: Cilt
ev.	: eviren, eviri
Der.	: Dergisi
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
İst.	: İstanbul
m.	: Miladi
Mtb.	: Matbaası
Nu.	: Numara, dergi numarası
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
Üni.	: Üniversitesi
Vb.	: Ve başkası ve benzeri ve bunun gibi
Vs.	: Vesaire
Yay.	: Yayınevi, yayıncılık, yayını, yayınları

TABLO LİSTESİ

<u>Tablo No</u>	<u>Sayfa</u>
Tablo 1.1:II. Meşrutiyet Devrinin Başına Kadar Geçen Süre İçerisinde İstanbul'daki Ermeni Matbaalarıyla Matbaacılarının İsimleri	4
Tablo 1.2:Osmanlı Anadolu Coğrafyasında Ermeni Matbaalarının Bulunduğu Yerler ve Basılan Gazete, Dergi, Kitap Sayıları	8
Tablo 1.3:İkinci Meşrutiyetten Önceki Son Salnamede Yer Alan Ermeni Matbaaları ve Matbaacılarına Ait Bilgiler.....	10
Tablo 2.1:Hovhannes Çamurcuyan'ın Yazdığı ve Tercüme Ettiği Eserler	17
Tablo 2.2:Rahip Mıgırdiç' in Matbaasında Basılan Kitaplar.....	19
Tablo 2.3:Rupen Kürkcüyan'ın Matbaasında Basılmış Bazı Eserler	21
Tablo 2.4:Hovsep Kavafyan'ın Matbaasında Basılmış Başlıca Eserler	22
Tablo 3.1:Ermeni Harfli Türkçe Süreli Yayınlar	27
Tablo 4.1:Ermeni Harfli Türkçe El Yazmalı Süreli Yayınlar	37

ŞEKİL LİSTESİ

<u>Sekil No</u>	<u>Sayfa</u>
Şekil 2.1: (Ohannes) Mühendisyan	14
Şekil 2.2: Garabed Ütücüyan	16
Şekil 2.3: Rahip Mıgırdiç Khırımyan.....	19
Şekil 3.1: Ermeni Harfli Türkçe Yayınlarından Bazı Örnekler	27
Şekil 5.1: Geveze Gazetesinin 7.Sayısının Logosu.....	38
Şekil 5.2: Merasimi Matbuat.....	39
Şekil 5.3: Mahallelerde Bekçilerin Faidesi	40
Şekil 5.4: Lügat-ı Naci Reklamı	41
Şekil 5.5: Konferans.....	42
Şekil 5.6: Bir	43
Şekil 5.7: İki	43
Şekil 5.8: Üç.....	44
Şekil 5.9: Dört	44
Şekil 5.10: Beş	45
Şekil 5.11: Altı	45
Şekil 5.12: Kasem-i Manzum	46
Şekil 5.13: Kara Baltadan	47
Şekil 5.14: Güzel Sözler.....	47
Şekil 5.15: Selim Melhame Paşa.....	48
Şekil 5.16: Hain İzzet.....	49
Şekil 5.17: Yeni Polis Kıyafetleri	50
Şekil 5.18: Bir Nağme-i Hürriyet.....	51
Şekil 5.19: Hacıvat Gazetesinin İlanı.....	51
Şekil 5.20: Lügat	52
Şekil 5.21: Resim 12'nin devamı.....	53
Şekil 5.22: Doktor ile Hasta	53
Şekil 5.23: Polislerimiz	54
Şekil 5.24: Sınıfta İlk Coğrafya Dersi.....	54
Şekil 5.25: Nasihat	55
Şekil 5.26: Berber	56
Şekil 5.27: Küçük Çocuğun İlk İlm-i Eşya Dersi	56

Şekil 5.28: Paris'te Bir Tiyatroda	57
Şekil 5.29: Bozuk Terazî.....	57
Şekil 5.30: Baba ile Oğul Arasındaki Muhavere	58
Şekil 5.31: Bazı Hainlerin Hastalığına Binaen	59
Şekil 5.32: Polis ve Jandarma Okulu Tesis Edilmesi.....	60
Şekil 5.33: Kadınlarımıza Dair	60
Şekil 5.34: Uşak İzzet	61
Şekil 5.35: Hapishanede.....	62
Şekil 5.36: Hırsızla Mal Sahibi	62
Şekil 5.37: Makedonya	63
Şekil 5.38: Arzu Edilen Şeyler.....	64
Şekil 5.39: Zevzek ile Geveze.....	64
Şekil 5.40: Peder ile Oğlu Arasında.....	65
Şekil 5.41: Memduh Paşa Adada	66
Şekil 5.42: Ölü Adam.....	67
Şekil 5.43: İstibdat Azmanlarından Birisiyle Mülakat.....	68
Şekil 5.44: Pederle Oğlu	69
Şekil 5.45:Yalancı	700
Şekil 5.46: Midye İhracatının Yasaklanması	711
Şekil 5.47: Kibirli Adam	72
Şekil 5.48: Zaman Bu Ya!.....	73
Şekil 5.49: Bu Nedir?.....	73
Şekil 5.50: Uyuyan Adam	74
Şekil 5.51: Polis ile Mahkûm	75
Şekil 5.52: İki Kişi Arasında.....	76
Şekil 5.53: Şekil 5.52'nin devamı	76
Şekil 5.54: Perde Gazetesinin İlk Sayısı	78
Şekil 5.55: Siyaset Bakkalı	79
Şekil 5.56: Sosyalistler.....	80
Şekil 5.57: Batan Gemi	81
Şekil 5.58: Muharrem Cîveleri: Meclisi Mebusan Kapısında.....	82
Şekil 5.59: Karagöz Beyoğlu'nda	83
Şekil 5.60: Curcuna Gazetesinin İlk Sayısında Kullanılan Logo.....	85

Şekil 5.61: İlk Sayıdaki Kapak Resmi	86
Şekil 5.62: Büyük ve Küçük Çar	88
Şekil 5.63: Muayenehanede	89
Şekil 5.64: Tokatlıyanda	90
Şekil 5.65: İstiklal Caddesinde Polisler	90
Şekil 5.66: Meşrutiyet İdareye Mahsus Bir Bütçe	91
Şekil 5.67: Ezop Gazetesinin İlk Sayı Logosu.....	91
Şekil 5.68: Karakuş-Ezop Gazetesinin Logosu.....	92
Şekil 5.69: Hokkabaz Gazetesinin İlk Sayıdaki Logosu.....	93
Şekil 5.70: Hokkabaz Gazetesinin Yayınlanan Künye Bilgileri.....	94
Şekil 5.71: Almanya, İngiltere ve Türkiye.....	94
Şekil 5.72: Bürokrasi.....	95
Şekil 5.73: Matbuat Serbesttir.....	96
Şekil 5.74: Musavver Papağan Gazetesinin İlk Sayısındaki Kullanılan Logosu	97
Şekil 5.75: Musavver Papağan Gazetesinin Orta Sayfasındaki Tam Boy Renkli....	99
Şekil 5.76: Yaşasın Kanun-i Esasi	100
Şekil 5.77: Şahlanan Genç Türkler	100
Şekil 5.78: Gramofon Gazetesinin İlk Sayısında Kullanılan Logo.....	101
Şekil 5.79: Aksaray Caddesinde Kış Manzarası	102

GİRİŞ

İnsanlık tarihi kadar eskidir yazı. İslam inancına göre Hz. Âdem'e on suhuf indirilmiştir. Hz. Muhammet'in bir hadisine göre ilk kalem kullanan kişi Hz. İdris'tir.¹ El yazması eserler mektuplar ve anlaşmalar yazılı yayınların ilk öncüleri kabul edilmektedir. 16.yüzyıldan itibaren değişen insan ihtiyaçları doğrultusunda yazının yazılış şekli ve neşriyatında değişiklik yapılması kaçınılmaz olmuştur. Özellikle kilisenin insanlar üzerindeki etkisini artırmak ve Coğrafi Keşiflerin sonunda yeni keşfedilen kıtalarda etkisini artırmak istemesi sonucunda kitap sayısının artırılması gerekliliği doğmuştur. Bu gereklilikte en hızlı kitap çoğaltma yolu olan matbaanın doğmasını ve hızla yayılmasını zaruri kılmıştır. Venedik'te başlayan matbaacılık faaliyetleri hızla Dünya'ya yayılmışsa da Osmanlı Devleti'ne malum sebeplerden dolayı biraz gecikmeli girmiştir. Tarihi geçmişi çok zengin olmayan ABD 1808 yılında matbaayı aktif kullanmaya başlamışken Avrupa kıtasında yer alan Osmanlı Devleti 1825 yılında matbaayı aktif kullanmaya başlamıştır.²

Ermeni matbaacılığı İbrahim Müteferrika'nın Osmanlıdaki ilk matbaayı kurmasından yaklaşık 150 yıl daha önce başlamıştır. 1512 yılında Venedik'te ilk Ermeni matbaası kurulmuş ve Barzadumar adlı ilk Ermeni yayını yayınlamıştır. Papa IV. Pius ile Venedik Dükü Heronomos Toj'dan gerekli izinleri alarak, Ermenice takvim ile mezamir³ kitabı basarak papaya sunan Apkar Tıbir adlı Ermeni matbaacısı daha sonraları oğluyla birlikte İstanbul'a gelerek matbaacılık faaliyetlerine kaldığı yerden devam etmiştir.⁴ Tokatlı Apkar 1567 senesinden itibaren tekrar faaliyetlerine başlamış, İstanbul'da dilbilgisi, takvim ve ayın kitabı olarak beş adet kitap basmıştır. Apkar'dan sonra Yovhannes Ankivrac isimli rahip, ilk matbaasını önce Roma'da kurmuş ardından Venedik'e taşımış ve sonrasında da İstanbul'a matbaasını taşımıştır. Fakat dönemin şartlarındaki bir takım olumsuzluk yahut engellemeler yüzünden

¹ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, VIII, 489

² Mildanoğlu, Zakarya. *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000*. Aras Yayıncılık, 2014

³ Sözlükte Davud peygamberin, kendisine vahyedilen Zebur adlı kitabın ilâhî tarzında okuduğu sureleri, mezmur “nağme ile okunan kitap, Zebur” ve mizmar “kamış, kaval”ın çoğul şekli mezamir anlamlarına gelmektedir.

⁴ Kabacalı, Alpay. *Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa*, Basın ve Yayın. Literatür Yay. 2000.

gerekli basım faaliyetlerini gerçekleştirememiş ve basım faaliyetleri için uygun ortam tesis edememiştir.⁵

16.yüzyıldan itibaren Ermeniler Osmanlı Devleti'nde matbuat alanında gittikçe değeri artmış ve Osmanlı coğrafyasında önemli söz sahibi olmaya başlamışlardır. 1677 yılında matbaasını açan Eremya Çelebi Kömürciyan (1635-1695), Ermeni Matbaacılığının önde gelen isimlerinden biridir. Kendisi tarih ve coğrafya âlimidir. İki yıl gibi kısa bir süreliğine faaliyetlerde bulunmuş ve ancak iki kitap basabilmiştir.⁶ Bu kısa süreli çalışma Ermeni matbaacılığının uzun süreli yolculuğunun kısa bir başlangıcı olacaktır.

Ermeni matbaacılığının bir diğer öncüsü Merzifonlu Kırkor 'dur. Kırkor, Eremyan'dan kalan matbaacılık malzemeleriyle matbaasını kurarken, deneme yanılma yöntemiyle işe girişmiş ve Eremyan'dan yaklaşık on ay sonra ilk kitabını basmayı başarmıştır. Artık 17.yüzyıldan itibaren İstanbul gerek barındırdığı Ermeni nüfusu bakımından gerekse Ermeni matbaacılarının sayısı bakımından önemli bir konuma gelmiştir. II. Mustafa'nın saltanat yıllarında Sulmanastır rahiplerinden olan rahip Haçadur'un Katoliklik propagandası yapan kitapların basılması ve Ermeni cemaati içinde tefrikalara yol açması yüzünden Ermeni matbaacılığı sekteye uğramış ve matbaacılık faaliyetlerine bir süreliğine zorunlu ara vermek zorunda kalmışlardır.⁷

Sultan Abdülaziz döneminde Ermeni matbaalarının sayısı hızla artmaya başlayacak ve her ne kadar II. Abdülhamit döneminde matbuat alanındaki baskının çok fazla olduğu söylene de matbaaların sayısında dikkat çekici miktarda bir artış yaşanmış ve neredeyse her kesimin kendine ait bir matbaası, gazetesi ve yayını olmuştur.

Bu dönemdeki Ermeni matbuatının temel sorunlarından biri de eserlerin hangi harfle ve hangi dilde basılacağıydı. Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeni tebaanın büyük kısmı Ermeni harflerini tanımıyor ve Ermenice konuşmıyordu. Bu sorunlarda karşımıza Ermenice bilmeyen Ermeniler meselesini çıkaracaktır. Çifte kimlik üzerinde tartışmalar yaşanmaya başlamış ve bazı Ermeni gruplarında milliyetçilik söylemleri

⁵ Birinci, Ali. "Osmanlı Tıbaat ve Matbuat Hayatında (1567-1908) Ermeniler." *Yeni Türkiye* 60 (2014): 1-22.

⁶ Teotig, *Ermeni Matbaacılık Tarihi*, İstanbul, 2012, s.74.

⁷ Birinci, *a.g.m.* s.2

daha ağır basmaya başlamıştır. Ermeni alfabesini kullanmak istemeyen bazı Ermeni vatandaşları diğer Ermeni tebaanın baskısına maruz kalmış ve bulundukları yerleri terk etme hadiseleri dahi yaşanmıştır. Bunun sonucunda meşrutiyetten önce İstanbul'da toplanmış olan basın, meşrutiyetin ilanından sonra taşraya yayılmış ve azınlıkların yoğun olduğu yerlerde bölgesel gazeteler çıkarmaya başlanmıştır. Ermenice bilmeyen nüfusun fazla olmasından dolayı Ermeni azınlığın çıkarmış olduğu gazete ve mecmularda ağırlıklı olarak Türkçe yine kullanılmaya devam etmiştir. Ancak Osmanlı Devleti sınırları dışında yaşayan Ermenilerin Türkçe bilmemeleri nedeniyle çıkartılan gazete ve mecmular Osmanlı Devleti sınırlarının dışına pek çıkamamıştır. Yine Ermeni tebaasından Matteos İzmirliyan gibi bazı kişiler bölücü faaliyetler yürüten cemiyetlere karşı çıkarak dik bir duruş sergilemiş ve kendilerinin hem Ermeni hem de Osmanlı olduğunu, devletine ve milletine sadık olduğunu ifade etmişlerdir.⁸

⁸ Cankara, Murat. Çifte Maduniyet, Çifte İşlev: Ermeni Harfli Türkçe Basında Dil ve Kimlik. *Ankara Üniversitesi İlel Dergisi*, 2015, 2.2: 105-130.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.İKİNCİ MEŞRUTİYET ÖNCESİ ERMENİ MATBUATI

Sultan Abdülaziz döneminde artan matbaacılık Osmanlıdaki Ermeni matbaacılık faaliyetleri, II. Abdülhamit döneminde daha da artarak büyük ilerleme kat etmiştir. Ermeni Matbaacılık Tarihi adlı meşhur kitabın yazarı Teotig, kitabında II. Meşrutiyet Devrinin başına kadar geçen süre içerisinde İstanbul'daki Ermeni matbaalarıyla matbaacılarının isimlerini şöyle sıralamaktadır.

Tablo 1.1: II. Meşrutiyet Devrinin Başına Kadar Geçen Süre İçerisinde İstanbul'daki Ermeni Matbaalarıyla Matbaacılarının İsimleri⁹

1-Asdvadzadur Akulyats Taşdestvo
2-İsimsiz
3-Eçmiadzin ve Surp Sarkis Zoravar'ın matbaası
4-Hacı Asdvadzadur Tıbir
5-Sarkis Tıbir
6-Hacı Mardiros Tıbir
7-Diratsu Kevork Sarkisyan
8-Tokatlı Rahip Sarkis
9-Ladinalı Bedros
10-Yeni ve Yetersiz Matbaa
11-Diratsu Parseğ ve Hagop
12-Kapriel Tıbir (Parseğyan)
13-Sarkis ve Miayel Tıbir
14-Tragatsi Apraham Tıbir
15-Diratsu ya da Çınçin Hovhannes (Asdvadzaduryan)
16-Bedrosyan İstepannos
17-Hovhannes ve Hagop (Diratsu)
18-Hovhannes ve Boğos
19-Mayr Tıbradun
20-Madteos Tıbir
21-Tıbradun
22-Boğos Arabyan'ın büyük oğlu
23-Harutyun ve Khaçik Arabyan
24-Boğos Hovhannesyan
25-Hovhannes K. Mühendisyan

⁹ Teotig, *a.g.e.*

26-Harutyun Minasyan
27-Arvelyan Matbaası
28-Garabed S. Ütücüyan Masis
29-Hovhannes Markaryan
30-Harutyun Papazyan
31-Tahmizciyan Matbaası
32-H. Deroyent
33-Rahip Mıgırdiç Khırımyan
34-Tateos Divitciyan
35-Rupen H. Kürkcüyan
36-Kapriel Yeranyan
37-H.D. İsdepanyan Matbaası
38-Hovsep Kavafyan
39-Canig Aramyan
40-A.N. Şahnazaryants
41-Boğos Kirişciyan
42-Arşak Hagop Boyacıyan
43-Kevork Zartaryan
44-Bedros Cezveciyan
45-Markaryanlar
46-S.Ğ. Bardizbanyan
47-Simeon Mikayelyan
48-Yeğya M. Dindesyan
49-Keşişyanlar
50-Hayasdanyats Matbaası
51-Harutyun Baronyan
52-Garabed K. Biberyan
53-Hovh Manugyan
54-Karekin Bağdadlıyan
55-Rahip Vahan Der Minasyan
56-Aram M. Aşçıyan
57-Şirketi Mürettebiye
58-Harutyun Asadoryan
59-Serviçen Çakıryan
60-Dikran Civelegyan
61-Boğos Hagopyan
62-Beberyanlar
63-Aravelk Matbaası

64-Hovhannes Tolayan
65-Sahag Nikoğosyan
66-Onnik Parseğyan
67-Madteosyanlar
68-Gomidas Uğurlıyan
69-Kayseryanlar ve Manzume
70-İsdepan Yazıcıyan
71-Nerses C. Aramyan
72-Takvor Sancakçıyan
73-Rokos Sakayan
74-Mihran H. Papazyan
75-Püzantion Matbaası
76-Mağazacıyan
77-H. Der Nersesyan
78-Cihan Matbaası
79-Onnig Arzuman
80-Jamanag Matbaası
81-Arşag Garoyan
82-Hovnan K. Palakaşyan
83-Dikran Doğramacıyan
84-Hovn M. Aznavur
85-Osm. Kordzaksagan Ing
86-Gutenberg Matbaası
87-Şant Matbaası
88-Araks Matbaası
89-Kader Matbaası
90-Vğınag S. Pürad
91-Hayg Tiryakyan
92-Nişan Babigyan
93-Manug H. Koçunyan
94-Nerses Papazyan
95-Becidyan Kardeşler
96-Corci Şişmanyen
97-Arevdıragan Nor Dıbaran
98-Terziyan ve Ortakları
99-Onnig Mokosyan
100-Giligya Matbaası
101-Hırant Keresteciyan

102-Izkon Papazyan
103-Hagop Koçunyan
104-Ardaş H. Şişmanyar
105-M. Kalpakçıyan
106-Mik Der Sahakyan
107-Hagop Holas
108-Hırant Kışdeyan
109-Hagop Keşişyan
110-Simon Ohanyan
111-Katolik Ermeni Patrikhanesi Matbaası

II. Abdülhamit zamanında matbaacılığın merkez odağı Babıali olmaya başlamıştır. Babıali bir noktadan sonra hükümet işlerinin merkezi olmuş, günümüze kadar bu şöhretini korumaya devam etmiştir. Matbaacılık sektörü Simkeşhane, Sümbüllü Han, Valde Hanı ve Vezir Hanı gibi muhitlerde basım faaliyetlerine ağırlık vermiş ve bu muhitlerde satışlarını yoğunlaştırmıştır. Gazete satışlarında belli noktalarda yoğunlaşmıştır. Buralar Çembelitaştaki Tömbekici Celil Ağa Kırathanesi, Bahçekapısında yer alan Tömbekici Hasan Ağa Kırathanesi ile Okçularbaşında yer alan Sarafim Kırathanesidir ve bu satış noktalarında bütün gazetelerin koleksiyonlarını bulmak mümkündür.¹⁰

Mavyan'ın büyük gayretleriyle Ermeni matbaacıları 1880 yılında Şirketi Mürettibiye'yi kurdular. II. Meşrutiyetin ilanından sonrada Karekin Gozikyan öncülüğünde Osmanlı Matbaa İşçileri Meslek Birliği adı verilen sendikal bir yapı kurdular. Bu örgüt 1909 yılındaki 31 Mart Vakasına kadar faaliyetlerine devam etmiş ve matbaacılar nezdinde saygın bir konuma gelmiştir.¹¹ Kabacalı yine kitabında 1923 yılına kadar İstanbul'da 131, İstanbul dışında 63 Ermeni matbaasının kurulduğu, bu matbaalarda Ermenice ve Ermeni harfleriyle Türkçe olarak basılan gazete ve dergi sayısını 598 olarak ifade etmiştir.¹²

Çağdaş Türk sözlüklerinin hazırlanmasında önemli bir isim olarak kabul edilen Pars Tuğlacı ise 1563-1923 yılları arasında Ermeni matbaalarının yerini ve sayısı aşağıdaki tablo gibi belirtmiştir.

¹⁰ Birinci, *a.g.m.* s.7

¹¹ Kabacalı, *a.g.e.* s.103

¹² Kabacalı, *a.g.e.* s.12

Tablo 1.2: Osmanlı Anadolu Coğrafyasında Ermeni Matbaalarının Bulunduğu Yerler ve Basılan Gazete, Dergi, Kitap Sayıları¹³

Matbaanın Bulunduğu İl veya İlçe Sayısı	Matbaa Sayısı	Ermenice Basılan Gazete ve Dergi Sayısı	Ermenice Basılan Kitap Sayısı
İSTANBUL	131	397	4000'den fazla
ADANA	8	11	-
ADAPAZARI	2	2	5
TRABZON (AMARA)	-	1	-
AMASYA	2	2	-
ARMAŞ ¹⁴	11	15	1864 yılına kadar 79 adet
AYNTAB ¹⁵	1	-	-
BAHÇECİK ¹⁶	2	7	-
BURSA	-	2	2
DİYARBAKIR	-	3	-
DÖRTYOL	-	3	-
EDİRNE	1	-	-
ERZİNCAN	1	2	-
ERZURUM	1	8	1
GILMAN ¹⁷	-	1	-
GİRESUN	1	1	1
HARPUT ¹⁸	1	5	1
İZMİR	15	53	-
İZMİT	2	3	-
KARAHİSAR	-	1	-
KARS	1	4	-
KAYSERİ	1	5	-
KONYA	1	2	-

¹³Tuğlacı, Pars. Osmanlı Türkiye'sinde Ermeni Matbaacılığı ve Ermenilerin Türk Matbaasına Katkısı. *Tarih ve Toplum*, 1991.

¹⁴ Osmanlı İmparatorluğu döneminde bir Ermeni kasabası olan Akmeşe, ilk başta Armağan Şah daha sonra Armaş olarak bilinmekteydi. Ermenistan'ın Ararat vilâyetindeki Armaş kasabasının ismi buraya ithafen verilmiştir. Armaş'a Yunanistan'dan mübadele edilen ve 1 Nisan 1924 günü yerleştirilen 100 hane Drama Kozluca köylü (Kotyli) Pomaklarıyla komşu Hüseyinköyden (İoniko) 100 hane yerleştirilmiş 1928 senesinde Akmeşe olarak değiştirilmiştir.

¹⁵ Gaziantep'in eski adı.

¹⁶ Kocaeli'nin Başiskele ilçesinin bir semti. 20 yüzyılın başlarına kadar Ermeniler burada yoğun olarak yaşamıştır.

¹⁷ Burdur yakınlarındaki Belkaya köyü. Nişanyan, Sevan. *Türkiye Yer Adları Sözlüğü: Index Anatolicus*. Liberus Kitap, 2020.

¹⁸ Elazığ'ın eski yerleşim yeri. 20.yüzyıl başlarına kadar Ermenileri yoğun yaşadığı yerlerden biridir. Harput Ermenileri özellikle Amerika'ya göç etmişlerdir.

KUDÜS	3	1	131
MARAŞ	1	4	-
MERZİFON	3	5	9
MUŞ	1	4	-
MUNCUSUN ¹⁹	1	1	1
SAMSUN	1	1	-
SİVAS	2	12	2
SİVRİHİSAR	1	1	-
ŞADAKH ²⁰	-	3	-
TARSUS	1	2	-
TEKİRDAĞ	-	1	-
TOKAT	1	2	-
TRABZON	3	9	7
VAN	5	24	-

Prof. Dr. Hamza Altın ise 1908 yılı başlarına kadar Osmanlı Devleti'nde 120 gazetenin yayınlandığını, 1908 yılında sonra II. Meşrutiyetin ilk yedi ayındaysa 730 civarında gazetenin yayınlandığını ifade eder. Bu gazetelerden 109'u Rumca yayınlanırken, 34 gazetenin Ermenice yayınlandığını belirtir. 730 adet gazete basılması II. Meşrutiyet Devrinde Matbaacılık alanındaki serbestliği gözler önüne sermesi bakımından manidardır. Neredeyse her alanda gazete, kitap ve dergi çıkarılmıştır. Neredeyse her topluluğun gazete yahut yazılı eserler bastığı bir dönem halini almıştır. Tabiri caizse gazete çıkarmak moda halini almıştır.²¹

Ali Birinci, Osmanlı Tıbaat ve Matbuat Hayatında (1567-1908) Ermeniler adlı çalışmasında II. Meşrutiyetin ilanından hemen önce basılan son Salnamede Matbaa Küşadı²² alan Ermeni matbaaları ve matbaacılarına ait aşağıdaki bilgiler verilmektedir. Aşağıda yer alan tabloda İstanbul'da yer alan matbaalar, bu matbaaların imtiyaz sahipleri, bu matbaaların İstanbul'da yer aldığı bölge mahali ve matbaaların izin tarihleri verilmiştir. Dikkat edileceği üzere matbaaların büyük çoğunluğu Babıali'de

¹⁹ Kayseri'ye 24 km. mesafede, günümüzde Güneşli olarak bilinen belde. Hidrolik direksiyon, otomatik vites, otomatik aşı tabancası gibi icatların mucidi olan Oscar H. Banker (Asadur Sarafyan 1895-1979) bu beldede doğmuştur. Nişanyan, Sevan. *a.g.e.*

²⁰ Bitlis Çadırılı mezrasıdır. Nişanyan, Sevan. *a.g.e.*

²¹ Altın, Hamza. *II. Meşrutiyet Devri: Osmanlı Mizah Basını*. Grafiker Yayıncılık, 2014.

²² Küşat, Farsça kökenli bir kelime olup açma, açılış anlamına gelmektedir. Mal sahiplerinin, beyannamelerini düzenleyebilmek için beyandan önce eşyalarını muayene etme, numune alma ve tartma hakkıdır.

ve Fincancılar yokuşunda yoğunluk kazanmışlardır. Galata bölgesinde de yoğunlaşma bulunmaktadır.

Tablo 1.3: İkinci Meşrutiyetten Önceki Son Salnamede Yer Alan Ermeni Matbaaları ve Matbaacılarına Ait Bilgiler²³

Matbaa Adı	İmtiyaz Sahibi	Mahalli	İzin Tarihi
1- Samuel Hazerosyan Matbaası	Samuel Hazerosyan Efendi	Fincancılar Yokuşunda Rıza Paşa Hanı	1286/1870
2-Agop Boyacıyan Matbaası	Agop Boyacıyan Efendi	Fincancılar Yokuşunda Amerikan Hanında	1288/1872
3-Serviçen Çakıryan Matbaası	Serviçen Efendi	Sultan Hamamında Topalyan Hanı Bitişğinde	1292/1876
4-Ceride-i Şarkıye Matbaası	Varjabadyan Efendi (Mesul Müdür)	Babıali Caddesinde	1293/1877
5-Mihran Efendi Matbaası	Sabah Gazetesinin de Sahibi Mihran Efendi	Babıali Caddesinde	1297/1881
6-Minasyan Matbaası	Anton Minasyan Efendi	Beyoğlu'nda Halep Çarşısında	1298/1882
7-Karabet Matbaası	Karabet Efendi	Babıali Caddesinde	1298/1882
8-Agop Matosyan Matbaası	Vahan Efendi (Mesul Müdürü)	Fincancılar Yokuşunda Amerikan Hanında	1300/1884
9-Şirket-i Mürettibiye Matbaası	Artin Asadoryan Efendi	Babıali Caddesinde	1300/1884
10-Leon Terziyan Matbaası	Leon Terziyan Efendi	Galata'da Medresi Sokağında	1303/1887
11-Babayan Matbaası	Baronak Babayan Efendi	Galata'da Tünel Caddesinde	1304/1888
12-Tolayan Matbaası	Tolayan Ohannes Efendi	Beyoğlu'nda Taksim Caddesi	1304/1888
13-Aravelk Matbaası	Boyacıyan Karekin Efendi	Galata'da Bereketzade Caddesinde	1304/1888
14-Kaspar Matbaası	Manzume-i Efkâr Gazetesinin de sahibi Ohannes Ferid Efendi	Babıali caddesinde Reşid Efendi Hanı İçerisinde	1304/1888
15-Mikael Mikaelyan Matbaası	Ohannes Aznavur Efendi	Eski Zaptiye Sokağı	1306/1890

²³ Birinci, a.g.m. s.19

16-Onnik Mokosyan Matbaası	Onnik Mokosyan Efendi	Sultan Hamamında Katırcıoğlu Hanı Yakınlarında	1307/1891
17-Nerses Papasyan Matbaası	Nerses Papasyan	Sultan Hamamına yakın Çingiroğlu Hanında	1310/1894
18-Puzantion Gazetesi Matbaası	Puzant Keçyan Efendi	Babıali Caddesi	1312/1896
19-Asır Matbaası	Kirkor Faik Efendi	Babıali Caddesi	1313/1897
20-Arakel Matbaası	Arakel Efendi	Babıali Caddesi	1315/1899
21-Vahan Derminasyan Matbaası	Vahan Derminasyan Efendi	Sultan Hamamı Caddesinde	1315/1899
22-Yordamyan Matbaası	Tomas Yordamyan Efendi	İbrahim Paşa Mahallesi Fincancılar Yokuşu	1315/1899
23-Sanayi Matbaası	Azaryan Efendi	Galata'da Osmanlı Bankası karşısında	1315/1899
24-Rupen Agopyan Matbaası	Daye Hatun Mahallesi Sıccacıoğlu Hanı	Rupen Agopyan Efendi	1317/1901
25-Vahram Dernerseyan Matbaası	Vahram Dernerseyan Efendi	Sultan Hamamı yanında	1317/1901
26-Boğos Kaprilyan Matbaası	Boğos Kaprilyan Efendi	Babıali Caddesinde	1318/1902
27-Mihran Hamamcıyan Matbaası	Mihran Hamamcıyan Efendi	Babı Valayı Seraskeri Altı	1318/1902
28-Yervant Acemyan Matbaası	Yervant Acemyan Efendi	Meydancık Caddesi	1318/1902
29-Kevork Papasyan Matbaası	Kevork Papasyan Efendi	Yeni Cami yakınlarındaki Çiçek Pazarı	1318/1902
30-Dikran Mihlabcıyan Matbaası	Dikran Mihlabcıyan Efendi	Galata'da Tahta Han	1319/1903
31-Pekmezian Edvar Matbaası	Pekmezian Edvar Efendi	Beşiktaş	1319/1903
32-Cihan Kütüphanesi Matbaası	Mihran Efendi	Babıali Caddesi	1321/1905
33-Hakkâk Eskon Papasyan Matbaası	Eskon Papasyan Efendi	Babıali Caddesi	1321/1905
34-Takvor Sancakcıyan Matbaası	Takvor Sancakcıyan Efendi	Ağa Cami yakınlarında Deve Sokak	1322/1906

35-Hırant Keresteciyan Matbaası	Hırant Keresteciyan Efendi	Eski Zabtiye Caddesi	1322/1906
36-Rokos Sakayan Matbaası	Rokos Sakayan Efendi	Galata'daki Balık Pazarı	1323/1907

Tabloya göre 20.yüzyıl başlarında İstanbul'un nüfusunun 900.000 civarında olduğunu hesaba katarsak, Ermeni matbaalarının ve matbaacılarının sayısının azımsanmayacak derece fazla olduğu gösterir ki 1914 yılındaki sayıma göre İstanbul'da yaşayan Ermeni sayısı 84.093 kişidir.²⁴ Neredeyse 2.300 Ermeni'ye bir matbaa düşmüştür. Kişi başına düşen matbaa sayısının Ermeni nüfusuna göre hayli fazla oluşu gözden kaçırmamak gereklidir.

²⁴ Bayartan, Hatice. Geçmişten Günümüze İstanbul'da Nüfus. *Coğrafya Dergisi*, 2003, 11.

İKİNCİ BÖLÜM

2.ERMENİ MATBUATININ 19. ve 20. YÜZYILDAKİ ÖNDE GELEN İSİMLERİ

Ermenilerin kendilerine ait alfabesi 5.yüzyıldan itibaren olmuştur. Ermenilerin kendi devletleri olmadığı için, sürekli başka devlet ve milletlerin yönetiminde olduklarından kendi alfabesini kullanamamış ve yöneten devletlerin alfabelerini kullanmışlardır. Rahip Mesrob ve Gatoğigos Sahag birlikte çalışarak günümüz Ermeni alfabesinin temellerini atmışlardır. Bu sebepten Ermeni harflerine onu bulan Mesob’a ithafen Mesropyan harfleri denilmiştir.²⁵

2.1 Hovhannes (Ohannes) Mühendisyan (1810-1891)

Ermeni ve Osmanlı matbaacılık tarihinin en önemli isimlerinden biridir. Samatya’da 1810 kışında doğmuştur. Babası Mimar Krikor Balyan’ın yardımcılığını yapan Mühendis Kevork Efendi’dir. İlkokulu evlerinin bulunduğu semtin okullarında tamamlamıştır. Semt okullarının yanı sıra babası da kendisine akşamları özel dersler vermiştir. Gelişiminde bu derslerin etkisi sonraları kendini gösterecektir. Küçük yaşlardan itibaren el sanatlarına ilgi duymaya başlamış, özellikle bal mumundan objeler yapmaktan son derece keyif almıştır. El sanatlarındaki bu yeteneği gelecekte matbaacılık faaliyetlerine yansıyan ve döneminin en güzel harf dökümlerini kazımıştır.

Diratsu Hampartsum’dan bir süre müzik ve şan dersleri almıştır.²⁶ Almış olduğu müzik dersleri vesilesiyle uzun süre Kuzguncuk Kilisesinde tıbrlik yapmıştır. Gelecekte büyük bir matbaacı olunca da kilise ilahilerinin basılıp, çoğaltılması gayesiyle Ermeni müzik notalarının kalıplarını oluşturacaktır.²⁷ Giuseppe Janovic adlı piyanistten piyano dersleri almıştır. Piyano konusunda ileri bir seviyeye ulaşmıştır.

²⁵ Teotig, a.g.e. s.37

²⁶Başer, Fatma Âdile. Kilise ve Neyzenlere Dair. *Yeni Türkiye Ansiklopedisi Ermeni Meselesi Özel Sayısı*, Ankara: Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Yayınları., 2014

²⁷Silvart Kayar Malhasyan; “Hovhannes Mühendisyan”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlı Ansiklopedisi II*, İstanbul, 1999, s.328.

Şekil 2.1: (Ohannes) Mühendisyan

Semt okulunda tahsilini tamamladıktan sonra kuyumcunun yanında çıрак olarak çalışmaya başlamış ve el sanatlarındaki yeteneğinden dolayı kısa sürede ustasını geçmiştir. Usta onu kuyumcuya ortak etmek zorunda kalmıştır. Bu sıralarda babasının ölümüyle kalabalık ailenin bütün yükü omuzlarına kalmıştır.

1839 yılından itibaren dostlarının tavsiyesi ve yönlendirmeleriyle matbaacılık faaliyetlerine başlamıştır. İlk çalışması 8 puntoluk küçük Ermeni harflerinin kalıplarını hazırlamak olmuştur.²⁸ Kuyumculuk sayesinde kazandığı el yetenekleriyle kusursuz sayılacak derecede mükemmel harfler hazırlamıştır ve herkesin dikkatini çekmeyi başarmıştır. Yatılı Cemaran mektebinde kurulan matbaanın başına getirilmiş ve hamamdan matbaaya dönüştürülmüş yeni yerinde 1840 yılında yüz bin adetlik takvim basmıştır. Bu sayı diğer matbaaların on bin bastığını düşününce o zamanın şartlarına göre mükemmel bir iştir. Üç yıl kadar bu matbaada faaliyetlerine devam etmiş ancak okulun kapanması yüzünden işleri yarım kalmıştır. Yeni açtığı matbaada piyasayı elinde tutan Arabyanların baskısı neticesinde kapatılmıştır. Ancak Ermeni patriğinin değişmesiyle ve yeni Patrik Episkopos Mad Teos'un kendisine kefil olmasıyla yeniden matbaasını açabilmiştir.

1848 yılında Heyasdan (Ermenistan) adlı gazetenin ilk sayısını basmaya başlamıştır. Mühendisyan ilerleyen zaman içerisinde 8 puntoluk harflerin yanı sıra

²⁸ Yazıcıgil, Onur Fatih. Osmanlı Matbuatının Sekiz Punto Nesih Yazı Karakteri ve Türk Hurufat Yapımcısı Mehmed Emin Efendi. *Sanat Tarihi Yıllığı*, 2022, 31: 567-602.

11.14.18 puntoluk yeni harfler kazımış ve kullanmaya başlamıştır. Zamanındaki Ermenice kitap ve gazetelerin tamamına yakını onun harfleriyle basılmıştır. 1847 yılında yeni harflerin tanıtıldığı Haydararutyun Vasın Noragerd Daritsıs adlı kitabını basmıştır.

Osmanlıca harflerinin gelişmesi içinde çok büyük katkıları olmuştur. Geliştirdiği Osmanlıca harflerle Risale-i İtikadiyye adlı el yazmasını matbu harflerle basmıştır. R. Kazancıyan adlı Ermeni'nin bastığı ilk Osmanlı kâğıt paraları yani kaymeler pek beğenilmemiş ve kayme basma işi Mühendisyan'a verilmiştir. Para basma işi sayesinde Mühendisyan büyük üne kavuşmuş ve işleri biranda açılmıştır. Avrupa'dan Amerikan getirttiği yeni baskı makineleriyle piyasanın neredeyse tamamına hâkim olmuştur. Ancak her iyi şeyin sonu olduğu gibi Mühendisyan'ın işleri de kâğıt paraların tedavülden kaldırılmasıyla kötü gitmeye başlamıştır. Yeni aldığı makinelerin borcu yüzünden sıkıntılar çekmeye başladı. Bu sıkıntılı dönemde Ermeni harfleriyle uğraşmayı bırakmış ve Osmanlıca harflerine yeniden dönmüştür. Dönemin meşhur hattatı Rumeli Kazaskeri Mustafa İzzet Efendi'den nesih yazısı örneklerini almış ve nesih yazısının çelik kalıplarını oluşturmaya muvaffak olmuştur. Yeni oluşturduğu nesih harfleriyle Türkçe bir şiir basmış ve dönemin sadrazamına sunmuştur. Bu çalışmadan hayli memnun olan sadrazam kendisine yüklü miktarda bahşiş vermiştir. 76 yaşına geldiğinde bile Osmanlıca nesih harfleriyle ilgili çalışmalarına devam etmiş ve bu yaşta 16 puntoluk nesih harfleri tamamlayabilmiştir. Hazırlamış olduğu tüm harf örneklerini ve çalışmalarını bir albümde toplamış ve padişaha sunmuştur. Beğenilen albümüne karşılık kendisine IV. Dereceden Mecidiye Nişanı ve Sanayi-i Nefise madalyaları taltif edilmiştir.

Çalışkan bir karaktere sahip olan Mühendisyan 80 yaşına gelince bile boş durmamış ve rika harfleriyle ilgili çalışmalar yapmıştır. Ölümünden birkaç ay öncesinde rika ilgili yeni harf kalıplarının dökümünde başarıyla tamamlamıştır. 17 Kasım 1891 tarihinde vefat etmiştir.²⁹ Ermeniceye ve Osmanlıcaya yaptığı başarılı katkılarından dolayı her iki milletinde takdirini almış ve saygısını kazanmış nadir şahsiyetlerden biri olmuştur.

²⁹ Teotig, *a.g.e.* s.97-105

2.2 Harutyun Minasyan (? – 1871)

İstanbul'un Fatih ilçesindeki Langa semtinde doğmuştur. Hasköy'de yaşamış ve faaliyetlerde bulunmuştur. İstanbul'a yerleşen Protestanların Bebek'teki okulunda İngilizce eğitimi almıştır. Baba mesleği olan tülbentçiliği bir dönem yapmıştır. Protestan öğretileriyle yetişmiş ve nihayetinde İzmit'te papaz olarak takdis edilmiştir. 1865 yılından itibaren İstanbul'a dönmüş ve matbaacılık işine girer. Kardeşiyle birlikte Poğ Arevelyan (Doğu Borozanı) adlı gazeteyi basmıştır. Mahlas olarak E.Harutyun ve E.Minsayan isimlerini kullanmıştır.³⁰ İsimlerin başındaki E. Harfi Erzincanlı anlamına gelmektedir. Bir dönem özellikle Churchill'in ölümünden sonra misyonerlerin çift dilli kitaplarını basmaya çalışmıştır. 1871 yılında vefat etmiştir.³¹

2.3 Garabet S. Ütücüyan (Masis) (1823-1904)

Şekil 2.2: Garabet Ütücüyan

İstanbul'da 1823 sonbaharında doğmuştur. Üsküdar'da bulunan Cemaran yatılı mektebinde tahsil görmüş ve nihayetinde öğretmen olmuştur. Paris'te üç yıl yüksekokul okumuş ve Paris dönüşünden sonra Mühendisyan'ın çıkardığı Hayasdan (Ermenistan) adlı gazeteyi almış ve bu gazetenin adını Masis olarak değiştirip 1852'den sonra yeniden basmıştır.³² 1883 yılına kadar çağdaş Ermenice dili kullanarak gazeteyi yayınlamaya devam etmiştir. İzmir'de bulunan Dedeyan Kardeşler Matbaasında A. Haykuni, S. Voskanian, Svajian, M. Mamourian, G. Chilinkirian, Harutiun, G. Papzian, M. Nuparian, K. Mısıryan gibi isimlerle birlikte Fransız

³⁰ Uygur, Kübra; Bozkuş, Yıldız Deveci. 1863 Ermeni Milleti Nizamnamesi 'nin Yansımalarını Varaka-i Havadis Üzerinden Okumak, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13.1: 94-104.

³¹ Teotig, a.g.e. s.106

³² Gündüz, Ahmet. XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Hukuki Statüleri. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 2008, 175.

Edebiyatından yaklaşık 130 eserin çevirisini birlikte yapmışlardır. Kullandığı çağdaş Ermenice diliyle bir gazetecilik dili yaratmış ve birçok yazarın yetişmesinde katkısı olmuştur.

Gözlerinde bulunan rahatsızlık çalışmalarına engel olmuş ve bir süre sonra gazete devretmiştir. Devrettiği Masis gazetesi Aravelk gazetesiyle birleşerek dergi olarak yayın hayatına devam etmiştir. Ütücüyan, Mühendisyan ile birlikte yaptığı matbaacılık faaliyetini 1855 yılında sonlandırmış ve kendi matbaasını kurmuştur. Ütücüyan, matbaacılığın yanında Ermeni cemaatinin okullarında da müdür vazifesi yapmıştır. 28 Haziran 1904'te vefat etmiştir. Öldüğü zaman ardınca birçok tercüme ve eser bırakmıştır. Döneminin ileri gelen bir deneme yazarıydı.³³

2.4 Hovhannes Markaryan

1853 yılından itibaren matbaacılık faaliyetlerine başlamıştır. İzmit'te bulunan Muradyanların matbaasına ortak olmuş ve yine onların yardımıyla Üsküdar'a taşınmıştır. Yeni matbaasında ilk Hazarumeg Kişernerı (Bin Bir Gece) adlı kitabı basmakla işe başlamıştır. 1860-1862 yıllarında Tahriratı Hariciye Odası'nda memur olarak çalışmıştır.³⁴ Bir süre sonra ortağı A.Muradyan, Masis gazetesinin baskı işini alınca yalnız kalmış ve matbaacılığı bırakıp, malzemelerini Deroyets'e satmıştır.³⁵

2.5 Hovhannes Çamurcuyan (Deroyents) (1881-1888)

Bursa'da 1801 yılında doğmuştur. Yine Bursa'da ilköğrenimi yapmış ve birçok yabancı dili kendi kendine öğrenme başarısı göstermiştir. Eski yazı ve teoloji konusunda da Armaş Manastırında öğrendikleri kendisine yol göstermiştir. Bursa'da öğretmenlik vazifesinde bulunmuş, sonrasında İstanbul'da Hüsrev Mehmet Paşa'nın yanında kalmış ve tercümanlık yapmıştır. Cemaran Mektebinde önce hocalık yapmış, okulun kapanıp tekrar açılmasıyla müdür olarak çalışmıştır. Katolik ve Protestanlara karşı kalemiyle mücadele etmiştir. 1854 yılında matbaasını kurmuştur.

Tablo 2.1: Hovhannes Çamurcuyan'ın Yazdığı ve Tercüme Ettiği Eserler

Kağakavarutyun	Ahlakla ilgili
Car Araçın Martots Girtutyun Vıra	İnsan Eğitimi Üzerine İlk Nutuk

³³ Teotig, *a.g.e.* s.107-108

³⁴ Kılıç, Musa. Tanzimat Döneminde Osmanlı Hariciye Nezareti'nin Ermeni Memurları. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2012, 31.51: 93-124.

³⁵ Teotig, *a.g.e.* s.108

Haydarar Uğğutyan	Yön Gösterici
Canabarh Yerçangutyan	Mutluluk Yolu
Khorhırtadzutyunk Paskala	Paskal'ın Denemeleri
Car Mıgırdutyan Hağortutyan	Vaftiz Üzerine Nutuk
Hınakhosutyun Azkats Krisdoneagan	Hristiyan Milletlerin Tarihi
Desçutyun Hovvagan	Ruhani Önderlik
Çork Yeğpark	Dört Kardeş
Değatrutyun Yerusagemi	Kudüs Topografisi
Usumin Paruts	İyilik Öğretisi
Panağad	-
Hağakıs Mahu Haladzçats	Ölümü Kovalayanlarla İlgili
Tivats Koyutyun Yev Çarutyunı	Devlerle İlgili
Genç Krisdonya	-
Khorhurt Kağdni Ingerutyants	Toplumsal Gizli Fikirleri
Krisdoneagan Garavuratyan Vıra	Hristiyan Kilisesi İdaresi
Medzin Napolyoni Mıdadzutyunk	Büyük Napolyon'un Düşünceleri
İravakhoh	Hakkaniyetli
Hınakhosutyun Hayots Hetanosutyan	Ermenilerin Paganizm Tarihi

Yukarıdaki tabloda kendi kaleminde çıkan eserler ile tercüme ettiği başlıca kitap adları yer almaktadır. Kendisine ait pek çok el yazması da mevcuttur. Bu el yazmalarından en meşhuru Yegeğetsagan Badmuntun'dur. Kilise Tarihiyle ilgili 30 parçadan oluşan bu eser Kudüs Kütüphanesinde bulunmaktadır. Hayasdan (Ermenistan) Gazetesini 1852 yılına kadar gazetenin adı değişip Masis olana kadar yayınlamıştır.³⁶ 1841 yılında Ermenice kitap basımı için özellikle de Çamurcuyan'ın kitaplarını basmak için Usumnagan Ingerutyun adlı eğitim derneği kurulmuştur. 24 Ocak 1888'de ölmüştür.³⁷

2.6 Rahip Mıgırdiç Khırımyan (1820- 1907)

Van vilayetinde 1820 yılında hayata gözlerini açmıştır.³⁸ Askerlikten kaçmış, önce İran'a gitmiş, sonrasında Kafkasya üzerinden İstanbul'a gitmiştir. Eşini ve kızını kaybettikten sonra Talas ve Adana civarında öğretmenlik yapmıştır.³⁹ Öğretmenlikten

³⁶ Mildanoğlu, a.g.e.

³⁷ Teotig, a.g.e. s.108-110

³⁸ Yavuz, Fikrettin. Ermeni Kimliği 'nin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdiç Khırımyan. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 2007, 2.1: 257-289.

³⁹ Somel, Selçuk Akşin. Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi. *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 2007, 5: 71-92.

sonra İstanbul'a dönmüş ve sonrasında yine doğduğu şehir Van'a dönmüştür. Akdamar Kilisesine rahip olarak atanmıştır. Kilisede matbaa açmayı hedeflerken karşılaştığı sert muhalefet yüzünden İstanbul'a dönmeye mecbur kalmıştır.

Şekil 2.3: Rahip Mıgırdiç Khırımyan

İstanbul'da Surp Haç Kilisesinde vaizlik yapmıştır. 1855 yılında kilisesinin desteğiyle matbaa açmaya muvaffak olmuş ve matbaasında Ardzvig Vaspuragan (Van Kartalı) adlı dergiyi basmaya başlamıştır.

1858 yılında matbaasını Van'da bulunan Varak Manastırına taşımıştır. Bir süre sonra Muş'a ruhani önder olarak gönderilir ve dolayısıyla matbaasını da Muş'a taşımak zorunda kalmıştır. Muş'taki matbaasında Ardzvig Darona (Muş Kartalı) adlı dergiyi basmaya başlamıştır. Sömürüye karşı çıkmış, milliyetçilikle ilgili eserler basmıştır. Berlin Kongresine delege olarak katılmıştır. 29 Ekim 1907 tarihinde 87 yaşında ölmüştür.

Tablo 2.2: Rahip Mıgırdiç' in Matbaasında Basılan Kitaplar

Hirahank Mangants	Çocuklara Öğütler
Aypenaran	Alfabe kitabı
Kağtaganutyun Vaspuragane Senekerimya Arkain	Kral Senekerim'in Van'ından Göç
Usyal Bantukhd	Eğitimli Gurbetçi (trajedi, üç bölüm)
Hayrenakidutyun	Vatan Bilgisi (iki cilt)

Mıgırdiç' in matbaasına Osmanlı Devleti tarafından el konulmuş ve içindeki matbaacılık aletleri Van'a gönderilmiştir. Bu matbaada Türkçe kitaplar basılmaya

başlanmıştır. Birkaç yıl sonra bu matbaanın aletleri tekrar Van'daki Varak Manastırına geri gönderilmiştir.⁴⁰

2.7 Tateos Divitciyan (1810-1878)

İstanbul'da 1810 yılında doğmuştur. Mühendisyan gibi o da ilk olarak kuyumculukla uğraşmıştır. İstanbul'da Vezir Hanında büyük bir matbaa açmıştır. Matbaası İstanbul'daki elle baskı yapan matbaalardan çok üstün meziyetlere sahip baskı makinalarıyla çalışmıştır. Bu konuda matbaası ilk olma özelliğini de taşır. Divitciyan, özellikle kilise kitapları basmıştır. Kendisi Rumca, Bulgarca, İtalyanca okuyup yazacak kadar donanımlı bir insandır. İlk Bulgarca harflerin tamamını Divitciyan dökmüştür. Bulgar diyarını sık sık ziyaret etmiş ve matbaasında Bulgarca harflerle bastığı kitapları dağıtmıştır. Bu kitapların birçoğunu ücretsiz vermiş bazılarının ise parasını tahsil edememiştir. Ermeni bir matbaacı olan Divitciyan kendini Bulgar halkının bağımsızlığına adanmış ve bu konuda elinden gelen her şeyi yapma gayretine girişmiştir. Divitciyan bu uğraşında o kadar ileri gitmiştir ki halka dağıtılan incecik sigara kâğıtlarına dahi bağımsızlıkla ilgili bildiriler basacak kadar işi abartmıştır. Tüm bu uğraşları sonucunda tutuklanmış ve 50 liralık bir para cezasına çarptırılmıştır. Böylesine büyük bir işten 50 liralık bir cezayla kurtulması da ilginçtir. Tüm bu bağımsızlık girişimleri Bulgarlar tarafından minnetle anılmakta ve Sofya'daki Ana Katedralde yapılan ayinlerde Divitciyan'ın ismi de yaşadığı dönemde minnetle anılmıştır. Bir dönem Divitciyan sahte Avusturya parası basmaya teşebbüs etmiş ve neticesinde uzun süre hapis yatmıştır. 1878 yılında ölmüştür.⁴¹ Divitciyan matbaasında Yahudilere ait eserler de basmıştır. Yahudi halk hikâyeleri ile Haham Abraham Kohen'e ait on altı sayfalık bir kitapçık basılan bu kitaplar içerisindeki.⁴²

2.8 Rupen Kürkcüyan (1825- 1870)

1825 yılında İstanbul Kumkapı'da doğmuştur. İlköğrenimi tamamladıktan sonra Mühendisyan'ın yanında çıraklık yapmış ve ondan harf dökümünü öğrenmiştir. Baskı ve döküm işinde kendisini çok geliştirmiş ve neticede iki adet matbaa açmıştır.

⁴⁰ Teotig, *a.g.e.* s.110-111

⁴¹ Teotig, *a.g.e.* s.111-112

⁴² Meral, Yasin, "Osmanlı İstanbul'unda Yahudi Matbaası ve Basılan Bazı Önemli Eserler", *Osmanlı İstanbul'u II*, ed. F. Emecen-A. Akyıldız-E. S. Gürkan, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yay., İstanbul 2014, s. 455-469.

Dönemin en iyi döküm harflerini Kürkcüyan'ın döktüğü kabul edilmiş ve bu harfler yine kendi adıyla anılmıştır. 1870 yılında ölmüştür. Ölüm sebebi matbaa harfleri dökümü esnasında soluduğu zehirli gazların vücudunu zayıf düşürmesi ve zamanla vereme çevirmesidir.

Tablo 2.3: Rupen Kürkcüyan'ın Matbaasında Basılmış Bazı Eserler

Ceride-i Ticaret	
Meğu	Arı
Lusavroyal Tar	Aydınlık Çağ
Keraganutyun	Dilbilgisi Kitabı
K. Lusavoriç, Ganji Markizi	Biyografi
Pari Marten Çar Martuyn	İyi İnsandan Kötü İnsana
Kidun Diğayk	Bilgili Çocuklar
Pari Mart Pari Kahana	İyi İnsan İyi papaz
Ankutin Bedros	Acımasız Bedros
Yungi Kişerneri	Yung Akşamları
Bıgintse Kağak	Pirinç Şehir
Aroğçapanutyun	Sağlık
Alzir	
Azkayin Sahmanatrutyun	Milli Nizamname
Galate Yev Stella	Galate ile Stella
Fost Yev Markarid	Fost ile Markarid
Oratsuyts	Takvim
Henrietta	
Tadakınnutyun Tadakınnutyants	Soruşturmaların Soruşturması
Yerazahan	Rüya Tabirleri
Turfanda Digin	Bayan Turfanda
Azkayin Hankanagutyun	Ulusal Barış Hareketi
Kınnutyun 1836 Sahmanatruyan	1836 Nizamnamesinin İncelemesi
Dziln Avarayri	Avarayr Fidanı
Krisdoneagan	Hristiyanlık
Hay Ağçigants Garkıvelu Türin Campa	Ermeni Kızlarının Kolay Evlenme Yolları
Zadig	Paskalya
Intatsk Aşkharis	Dünyanın Gidişatı
Kınarin Haveragıs Hayretyats	Harabe Vatanın Rübabı
Sud Lusavorçyanin	Sahte Gregoryenler
Pararan Hay. Hun.	Yunanca- Ermenice Sözlük
Pilisopayutyun Badm.	Felsefenin Tarihi

Yotin Kişerk	Yedi Akşam
Harsnik Mı	Bir Düğün
Dıramapanutyun	Mantık Kitabı
Mamul	Basım
Kerezmank Yeridasartats	Gençlerin Mezarları
Gülünia, Usumın Barduts	Borç Eğitimi
Avedaran	İncil
Ağçıgants Arvesdanotsner	Kızlara Ait Atölyeler
Ruy Blas	
Tsnork Yev Yerevagayutyun	Halüsinasyon ve Hayal Gücü

Yukarıdaki Kürkcüyan'ın matbaasında basmış olduğu başlıca eserlerin yanı sıra birçok rapor ve ders kitabı da basılmıştır.⁴³ Ayrıca Bin Bir Gece Masallarını Ermeni harfli Türkçe ikili baskı şeklinde de basmıştır.⁴⁴ Yine matbaasında Tilkiyan'a ait 'Şarkta Alafranga yahut Ticaretimizin Güneşin Daralmasının Asıl Sebepleri' adlı eser de matbaasında basılan eserlerdendir.⁴⁵

2.9 Hovsep Kavafyan (1837- ?)

1837 yılında İstanbul Balat'ta doğmuştur. İlköğrenim çağından sonra kuyumculuk ve antikacılık yapmıştır. Kırım Savaşı sırasında yabancı askerlere tercümanlıktan iyi para kazanmaya başlamış ve tamamen bu işe yönelmiştir. Açtığı matbaada kitapları ucuz yoldan basmış ve piyasaya sürmüştür. Ucuz kitap satışı diğer matbaacıların tepkisine neden olmuş ve piyasadaki rekabet hayli artmıştır. Ermeni krallarına ait resimleri sigara kâğıtlarına basmışlar ve neticede tutuklanmaya kadar işler büyümüştür. Yüklü miktarda para cezası ödeyerek bu işten sıyrılmasını bilmiştir. Piyasadaki rekabet şikâyetleri doğurmuş ve bu şikâyetler sonucunda hapse düşmüştür. Yine avukatları vasıtasıyla yüklü miktarlarda para cezası ödemeye razı olmuş ve hapisten kurtulmayı başarmıştır. Hapisten çıkınca da doğrudan Atina'ya gidip oraya yerleşmiştir.

Tablo 2.4: Hovsep Kavafyan'ın Matbaasında Basılmış Başlıca Eserler

Kağdıni Pinutyun	Doğanın Sırları
Boner Milionavari	Milyoner Boner

⁴³ Teotig, *a.g.e.* s.112-114

⁴⁴ Tülücü, Süleyman. Bin Bir Gece Masalları Üzerine, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, 22: 1-53.

⁴⁵ Acarözmen, Bilal. *Aşıkla Maşuk Dürbünü ve Her Milletın Güzeli Metninin Çeviri Yazısı ve Eser Üzerine Yapısal Bir İnceleme*. 2022.

Hirovma Kahanayabedi	Papa
Donatsuyts	Kilise Takvimi
Kağdnik Amusnutyan	Evlilik Sırları
Kavur, Artserin Krakidutyun	Yazışmalar için El Kitabı
Hoçortutyun Badriarkatsın Yerusagemi	Kudüs Partiklerinin Listesi
Azk. Lısarın	Milli Kulüp
Badmutyun Arın Yev Gınoç	Kadınlar ve Erkekler Tarihi
Yerek Çark Tampanagank	Üç Cenaze Nutku
Isdverk Haygagank	Ermeni Silüetleri
Kertvadzk Niviragank	Özel Şiirler
İmasdasirutyun Amusnutyan	Evliliğin Felsefesi
Kordzk Arakelots	Havarilerin İşleri
Oratsuyts Joğovırtagan	Toplumsal Takvim
Sirag Yev Samuel	Sirag ile Samuel
Miyutyun Hayots	Ermeni Birliği
Âşık Garib, Âşkh Hay Lezu	
Kınnagan Badm. Hayots	Analitik Ermeni Tarihi
Kerezmark	Mezarlar

İki yıl kadar Atina’da kaldıktan sonra tekrar İstanbul’a döner ve matbaasını yeniden faaliyete geçirir. Ancak matbaasındaki işler eskisi gibi yolunda gitmeyecek ve 1892 yılında itibaren matbaacılıktan çekilmeye mecbur kalacaktır. Ermeni sürgünleri başlayınca Kavafyan da Bulgaristan’a göç etmiş ve burada uzun süre yaşamaya devam etmiştir. Ölümü ve ölüm tarihi hakkında kesin bilgiler yoktur.⁴⁶ 1889 yılında yayınladığı 25 Türkçe ve Ermenice kitaptan oluşan ‘Satıştaki Kitaplar Listesi’ adlı bir liste de yayınlanmıştır. Bu listede Âşık Garip, Âşık Kerem, Âşık Kurbanî, Tahir ile Zühre, Tayyarzade, Zeycen ile Esman, Leyla ile Mecnun, Nasrettin Hoca, Ferhat ile Şirin, Köroğlu, Şah İsmail ile Gülizar Hanım, Melikşah ile Güllü Hanım gibi eserlerin yer aldığı bir kitapçı kataloğu yer almaktaydı.⁴⁷

2.10 Canik Aramyan (1820-1879)

İzmit’te 1820 yılında doğmuştur. Çocukluk döneminde İstanbul’a gelmiş ve terzi çıraklığı yapmıştır. Fransızlarla terzilik münasebetleri sebebiyle Fransızcasını

⁴⁶ Teotig, *a.g.e.* s.118-120

⁴⁷ Soysal, Özer. Osmanlıda Neler Okundu, Kütüphane Kurumu Nasıl Algılandı, Kurumlaşan Gelenek Yoksa Kütüphane Kültürü müydü? *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2010, 50.2: 163-175.

geliştirmiş ve 1846 yılında Paris'e gitmiştir. Terzilik mesleğini bırakmış ve bu tarihten itibaren harf oymacılığına girişmiştir. 1846 yılında Paris'te ünlü matbaacılardan işin inceliklerini öğrenmiş ve Ermeni harflerini Avrupaî harflerle yarışacak düzeyde mükemmelleştirme gayreti içerisine girmiştir.⁴⁸ Kurduğu dökümhanede çeşit çeşit harfler üretmiştir ve bu harfler onun soyadı ile anılmıştır. Matbaasını artan maliyetler yüzünden önce Marsilya'ya taşımış ve ardından İstanbul'a nakletmiştir. 1865 yılından ölüm tarihi olan 1879 yılına kadar olan on dört yıllık süre zarfında İstanbul'daki matbaasında faaliyetlerine devam etti.⁴⁹ Matbaasında Türk Halk Edebiyatına ait örnekler basmış ve bu alandaki öncü kişilerden biri olmuştur.⁵⁰ Hristiyan misyonerlik faaliyetlerine ait eserler matbaasında basılmıştır.⁵¹ Yine bastığı eserlerden biri de 1860 yılında Paris'teyken çıkardığı Yeni Fransızca-Ermenice- Türkçe Sözlüktür.⁵²

2.11 Arşag Hagop Boyacıyan (1837-?)

Diyarbakır'da 1837 yılında doğmuştur. 1856 yılında 19 yaşındayken İstanbul'a geldi. Kırım Savaşı dönemin birçok Ermenisine tercümanlık fırsatı yaratmıştır. Bunlardan biri de Boyacıyan'dır. İngiliz karargâhında subaylara tercümanlık yapmıştır. Önce Kırım'a ticaret için gitmiş. Kırım'dan sonra İzmir'e ve ardından Amerika'ya gitmiştir. Amerika dönüşü İstanbul'da matbaa açmaya karar vermiştir. Ahmet Vefik, Matbaa-i Amirenin⁵³ işlerini Boyacıyan'a teslim etmiştir. Ermeni Protestanlarının 1889 yılından itibaren liderliği vazifesini yapmıştır. Amerikan İncil Birliğinin tüm dini kitaplarını basma işi kendisine verilmiştir.⁵⁴ İsrailiyata ait hikâyeler de basmıştır.⁵⁵

⁴⁸ Koçunyan, Aylin. La Colombe du Massis veya Ermeni Dünyasının Habercisi. *Kebikeç: İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmalı Dergisi*, 2022, 53.

⁴⁹ Teotig, a.g.e. s.121-124

⁵⁰ Budak, Ali. XIX. Yüzyılda Osmanlı Ermeni Basını ve Devletin Rejimi Üzerine Çarpıcı Bir Polemik. *MSGSÜ Sosyal Bilimler*, 2010, 1: 41-50.

⁵¹ Turna, Nalan. 19. ve 20. Yüzyıl İstanbul'unda Fincancılar Yokuşu, Amerikan Hanı ve Matbaacılık Faaliyetleri. *Ankara Üniversitesi İlel Dergisi*, 2020, 7.1: 73-94.

⁵² Sert, Berna. 19. Yüzyıla Ait Ermeni Harfli Türkçe Agnes veya Ney Çalan Kızcağız Hikâyesi Üzerine Dil İncelemesi. 2021. Master's Thesis. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁵³ Bir diğer adı Darüttibâa olan ve Osmanlı Devleti'nde kurulan ilk matbaadır.

⁵⁴ Teotig, a.g.e. s.126-128

⁵⁵ Martin Gonzales, Daniel. Convergencias y divergencias lingüísticas con el judeoespañol castizo de un traductor nativo de inglés. El caso del Ele Toledot Bené Yisrael (Constantinopla, 1854 y 1886) del Rev. Alexander Thomson. 2020.

2.12 Kevork Zartanyan (1834-1888)

Kayseri’de 1834 yılında doğmuştur. Ailesi Kayseri’nin ünlü ailelerinden biri olan Zartaroğulları sülalesindendir. 17 yaşında İstanbul’a gelmiş ve sarraflık yapmıştır. Bir süre sonra sigara kâğıdı ve diğer kâğıt ürünlerin imalatıyla meşgul olmuştur. Açtığı matbaada çok dilli bir takvim icat etmiş ve ömrünün sonuna kadar bu takvimi basmıştır. Zartanyan Osmanlı Devleti’nin 24 parçadan oluşan atlasını da basmıştır. Taş baskı ve renkli taş baskı işlemleri tekniklerini kullanmıştır. Taş baskı tekniğiyle piyano ve keman için hazırlanmış 24 adet nota kitabı basmıştır. Bu kitapların basımında nota üstadı Hacı Emin Beyle iş birliği yapmıştır. Kumkapı Meryem Ana Kilisesinde yönetim kurulu başkanlığı ve Bakırköy Belediye Meclis üyeliği yapmıştır. 30 Mayıs 1888 tarihinde hayata gözlerini yummuştur. Geride Vahan ve Bimen adlı oğul bırakmıştır. Oğulları kendisinden sonra onun işlerini devam ettirmiştir.⁵⁶

2.13 Bedros Cezveciyan (1839- 1882)

İstanbul’da 1839 yılında doğmuştur. Kendisi Ermeni matbuatı hakkında ender kaynak kişilerden gösterilen ve meşhur Dîb u Dar kitabının yazarı Teotig ’in kayınbabasıdır. Devlet matbaasında görev yapmıştır. Horizon ve Tadron adlı iki haftalık gazetenin basımını yapmıştır. Ölümünden sonra yanında yetişen öğrencisi Berberyan baskı alet ve makinalarını alarak kendisi devam etmiştir. Bedros Cezveciyan, 1882 tarihinde hayata gözlerini yummuştur.⁵⁷

2.14 Kirkor Faik Kayseryan ve Kardeşleri

Kayserili olan üç kardeşin en büyüğü Kaspar B. Kayseryan’dır. Bab-ı Ali Caddesinde bir matbaa işletmiştir. Matbaasında Türkçe eserlerin yanında Ermenice eserlerde basmışlardır. Nakhakidelik Osmanyen Lezvi (Osmanlıcaya Giriş), Zavallı Zevc, Khosun Nışuyk, Dr.Kokhun Risalesi matbaasında bastığı bazı eserlerdir. Garabet Keşişyan’la da bir süre çalışmıştır. Kaspar’ın ölüm ilanı diğer ölüm ilanlarından farklı olarak resimli olarak basılmıştır.⁵⁸

⁵⁶ Teotig, *a.g.e.* s.128

⁵⁷ Teotig, *a.g.e.* s.129

⁵⁸ Teotig, *a.g.e.* s.152

Kardeşlerin ikincisi Kirkor (Krikor) Faik Kayseryan'dır. Döneminde yaşamış diğer Ermeniler gibi Ermenice adının yanına Türkçe bir ad eklemiştir. Müvezzilik olarak matbaacılığa başlamıştır. Bab-ı Ali'de bir matbaasıyla yine Bab-ı Ali'de Asır isimli bir kitapçı dükkânı vardı. Hazine-i Fünun, Musavver Terakki gibi haftalık mecmuaların yanı sıra Geveze, Yeni Geveze, Perde, Curcuna gibi gazetelerin imtiyaz sahipliğini yapmıştır.⁵⁹ Muallim Naci'nin eseri olan Lügat-ı Naci'nin yayın haklarını satın almış ve Asır Matbaasında basmıştır. Kirkor Faik Lügat-ı Naci'nin mukaddimesinde hareke esasına göre yazılan eserin kelimelerin rahat bulunabilmesi için harf sırasına sokulduğunu ifade etmiştir.⁶⁰ Hanrakidag (ansiklopedik bilgiler), Tibrotsi Kirk (okul kitabı), Aşkarhapar Nareg (dua kitabı) adlı kitaplar matbaasında bastığı bazı eserlerdir. Minasyan'ın İngilizce-Ermenice sözlüğünün harflerini satın almıştır. Kirkor Efendi, küçük kardeşi Hovhannes'in matbaa sahibi olmasının ardından matbaacılıktan çekilmiştir.

Kardeşlerin en küçüğü Hovhannes Ferit Kayseryan'dır. 1868'te dünyaya gelmiştir. 11 yaşında İstanbul'a gelmiş ve gazete dağıtıcılığı yapmıştır. Sonrasında kitapçı dükkânı açmış, ardında da matbaasını açarak yayıncılık hayatına başlamıştır. Manzume gazetesinin imtiyaz sahipliğinin yanı sıra Ümran, Muzaffer, Zuhur, Cihan, Nokta, Muhir gibi Türkçe gazetelerin yayıncılığını da yapmıştır.⁶¹

⁵⁹ Altın, Hamza. Osmanlı Hiciv Matbuatında Ermenilerin Oynadığı Role Dair Örnekler, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (USBED)*, 2017, 7.14: 27-44.

⁶⁰ Yavuzarslan, Paşa. *Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü*. Tiyyem Yay, Ankara, 2009.

⁶¹ Teotig, a.g.e. s.152

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.ERMENİ HARFLERİYLE ÇIKMIŞ TÜRKÇE GAZETE ve DERGİLER (1840-1947)

1840 yılından itibaren Takvim-i Vakayi gazetesinin Ermenice harfli basılmasıyla Ermeni neşriyatı faaliyetlerini artırmaya başlamıştır. Osmanlı tebaasında yer alan Ermenilerin büyük çoğunluğu Türkçeye daha vakıflardı. Bu Ermeniler için Ermeni harfleriyle Türkçe yayınlar da çıkmaya başlamıştır. Zakarya Mildanoğlu, Ermenice Süreli Yayınlar adlı eserinde 1794 yılından 2000 yılına kadar 3647 Ermenice süreli yayın künyesini paylaşmıştır.⁶²

Şekil 3.1: Ermeni Harfli Türkçe Yayınlardan Bazı Örnekler⁶³

Aşağıda yer alan tabloda Ermeni Harfli Türkçe Süreli Yayınları verilmiştir.

Tablo 3.1: Ermeni Harfli Türkçe Süreli Yayınlar⁶⁴

Ad	Basım Yeri	Basım Tarihi (Miladi)	Sahibi	Mesul Müdür/ Editör
Takvim-i Vakayi Gazetesi	İstanbul	1840	Alexandre Black	Galust Arabyan Efendi
Azdarar Byuzandyan Dergisi (Bizans Habercisi)	İstanbul	1841/1843	Haçadur Oskanyan Efendi	-

⁶² Mildanoğlu, Zakarya. *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000*. Aras Yayıncılık, 2014.

⁶³ Cankara, Murat. Millilik ve Melezlik Arasında Ermeni Harfli Türkçe Metinler. *Notos Dergisi*, 2015/6.

⁶⁴ Stepanyan, a.g.e. s.553-604

Ceride-i Havadis Gazetesi ⁶⁵	İstanbul	1843/1847	Osm. Dev. Yarı Resmi Yayını	Haçadur Oskanyan Efendi (Ed.)
Mecmua-i Havadis Gazetesi	İstanbul	1852/1854	Hovsep Vardanyan Efendi	Hovhannes Tolayan Efendi
Ahbar-ı Konstantiniye Dergisi	İstanbul	1855/1858	Rupen Kürkçiyen Efendi	Rupen Kürkçiyen Efendi (Ed.)
Zvarçakhos Dergisi	İstanbul	1855/1856	Mizah Severler Derneği	-
Zohal (Zühal)	İstanbul	1855/1856	-	Hovhannes Deroyent Efendi (Ed.)
Ceride-i Ticaret Gazetesi	İstanbul	1857/1858	Rupen Kürkçiyen Efendi	Rupen Kürkçiyen Efendi (Ed.)
Münadi-i Erciyes Dergisi	İstanbul	1859/1862	-	Garabet Panosyan Efendi (Ed.)
Seyhan Gazetesi ⁶⁶	Adana	1860/1864	-	Bedros Der Torosyan Efendi (Ed.)
Ruzname-i Mecmua-i Havadis ⁶⁷	İstanbul	1862/1863	Hovsep Vardanyan Efendi	-
Mecmua-i Fünun Dergisi	İstanbul	1863	-	Hovhannes S. Efendi (Ed.)
Vard Kesaryo (Gülzar-ı Kayseriye)	İstanbul	1863	-	Mardiros N. Kesaryalı
Pegasyan Trçnik	İstanbul	1863/1866	Krikor V. Alyatçıyan	Armenag Hayguni
Varakayi Havadis	İstanbul	1864/1870	Harutyun Minasyan	Arşen Tahmizciyan
Huys (Ümit)	Varna	1864/1870	-	-
Ruzname	İstanbul	1865	Rupen Kürkçiyen	Rupen Kürkçiyen (Ed.)

⁶⁵ 1840-1863 yılları arasında Türkçe olarak yayınlanmaya devam etmiştir. Stepanyan, H. (2005) *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası, 1727-1968*. İstanbul, Turkuaz Yayınları, s.555.

⁶⁶ Adana'da resmî gazete olarak çıkarılmış. Türkçe ve Ermenice olarak basılmıştır. Ermenice basılan bölümlerin redaktörlüğünü Bedros Der Torosyan tarafından yapılmıştır. Stepanyan, a.g.e. s.559

⁶⁷ Mecmua-i Havadis Gazetesinin eki olarak çıkmıştır. Stepanyan, a.g.e. s.560

Envâr- Şarkîye Gazetesi ⁶⁸	Erzurum	1866/1877	-	-
Tsiatsan Gazetesi	İstanbul	1866/1870	G.Surenyan ile sonrasında Harutyun Minasyan Efendi	Karabet Çuhacıyan ile sonrasında Surenyan ile daha sonra S.Gürçüyan
Manzume-i Efkâr ⁶⁹	İstanbul	1866/1896 1901/1909	Garabet Panosyan	Yervant Der Andreasyan Efendi
Tohafî Dergisi	Pardizak (Bahçecik)	1867	-	-
Fırat Gazetesi ⁷⁰	Halep	1867/1869	Ahmet Cevdet Bey	Manuk Karacıyan (Ed.)
Eriza (Erzincan)	İstanbul	1868	Haçık Terziyan Efendi	Haçık Terziyan Efendi (Ed.)
Trçnik (Minik Kuş) Gazetesi	İstanbul	1868	-	Nurican İpekçyan (Ed.)
Mecmua-i Kavanin (Kanunlar Dergisi)	İstanbul	1868	Krikor Kılıcıyan Efendi	-
Oragir Tsiln Avarayro Dergisi	İstanbul	1868/1870	Markos Ağabekyan Efendi	Ogsen Kocasaryan ile sonrasında S.Kalfayan Efendi
Hüdavendigar Gazetesi ⁷¹	Bursa	1869/1879	-	-
Ararat Dergisi ⁷²	İstanbul	1869/1872 1876	Matteos Ayvadyan Efendi	Matteos Ayvadyan Efendi (Ed.)
Meşveret	İstanbul	1870	-	J. Derderov Efendi (Ed.)

⁶⁸ Osmanlıca ve Ermenice sayfaları olan resmî gazetedir. Stepanyan, *a.g.e.* s.564

⁶⁹ Çok amaçlı bir gazete olarak kurulmuşsa da 1907 yılından itibaren Sabah gazetesine dönüşmüştür. Kurucusu ve ilk sahibi Garabet Panosyan Efendidir. 1901 yılından itibaren gazetenin sahibi el değiştirmiş ve Hovhannes Ferid Kayseriyan gazetenin yeni sahibi olmuştur. Gazetenin ilk redaktörü Yervand Der Andreasyan'dır. Sonrasında sırasıyla Misak Koçunyan, Hagop Der Hagopyan, Aram Andonyan, Simbat Bûrat gibi isimler bu görevi yürütmüşlerdir. Stepanyan, *a.g.e.* s.565

⁷⁰ Osmanlı ile Ermeni harfleri kullanılarak Türkçe yayınlamıştır. Halep Valiliğini Resmî yayın organıdır. Osmanlıca, Arapça ve Ermenice bölümleri halinde basılmış, Ermenice bölümünün redaktörlüğünü Manuk Karacıyan yapmıştır. Stepanyan, *a.g.e.* s.567

⁷¹ Bursa Valiliğinin resmî gazetesidir. Stepanyan, *a.g.e.* s.569

⁷² Dergi olarak kurulmuşsa da sonradan gündelik gazeteye dönüşmüştür. Ermeniceyle birlikte Ermeni harfleri kullanılarak Türkçe 'de yayınlanmıştır. Stepanyan, *a.g.e.* s.570

Seda-i Hakikat Gazetesi	İstanbul	1870/1873	Mikayel Ekserciyan	Mikayel Ekserciyan (Ed.)
Oragir Polso Gazetesi ⁷³	İstanbul	1870/1872	Ogsen Kocasaryan	Hagop Hancyan Efendi
Ser Gazetesi	İstanbul	1870	Andon Cevahirciyan Efendi	Andon Cevahirciyan Efendi (Ed.), ara sıra da Boğos Pamasyan Efendi
Asia (Asya) Dergisi	İstanbul	1872/1873	Hovakim G. Reizyan Efendi	Hovakim G. Reizyan, sonrasında Hagop Hancyan, daha sonra Mıgırdiç Portukalyan
Avetaber Dergisi ⁷⁴	İstanbul	1872/1911	G. Grin	H.Barnaim(Ed.) ile F.McAlem
Avetaber Çocuklar İçin ⁷⁵	İstanbul	1872/1896	G. Grin	G.Barnem(Ed.) ile Edvin Pliss(Ed.)
İlave-i Seda-i Hakikat ⁷⁶	İstanbul	1872	Mikayel Ekserciyan	Mikayel Ekserciyan Efendi
Avetaber Çocuklar Dairesi	İstanbul	1872	-	Kilikyalı H. Kalustyan Efendi
Nor Dar (Yeniçağ)	İstanbul	1872	Ogsen Kocasaryan	Ogsen Kocasaryan Efendi (Ed.)
Heyal (Hayal)	İstanbul	1873/1875	Theodor Kasap Efendi ile Nikoğayos Tülbentciyan	H. Tıngıryan Efendi
Meğü (Arı) Dergisi	İstanbul	1873/1874	Hagop Baronyan Efendi	Hagop Baronyan Efendi
Tadron (Tiyatro) Gazetesi	İstanbul	1874/1877	Hagop Baronyan Efendi	Hagop Baronyan (Ed.) ile S.Terziyan (Ed.)

⁷³ 1870 yılına kadar basılan Oragir Tsılın Avarayro gazetesinin devamı niteliğindedir. 1870 yılından itibaren Oragir Polso Gazetesi adıyla yayın hayatına başlamıştır. Stepanyan, *a.g.e.* s.570

⁷⁴ Amerikalı Protestan Misyonerleri tarafından çıkarılmıştır. Stepanyan, *a.g.e.* s.574

⁷⁵ Avetaber dergisinin çocuklara yönelik ekidir. Stepanyan, *a.g.e.* s.575

⁷⁶ Seda-i Hakikat Gazetesinin eki niteliğindedir. Stepanyan, *a.g.e.* s.575

Lragir Gazetesi	İstanbul	1875/1880		Nikoğos Tülbentciyan
Mimos (Soytarı) Dergisi	İstanbul	1875/1877	Anton Sakayan Efendi ⁷⁷	Andon Sakayan, sonrasında Hagop Haçyan
Moda	İstanbul	1875/1876	Garabet Panosyan Efendi	Garabet Panosyan Efendi (Ed.)
Araçadimutyun (Kanunname)	İstanbul	1875/1876		
Luys (Işık)	İstanbul	1876		Mardiros Boyacıyan (Ed.)
Mevsim	İstanbul	1874	Garabet Panosyan Efendi	Garabet Panosyan Efendi
Mamul (Mektup)	İstanbul	1876/1877	Hovsep Vardanyan Efendi	Andon Alik Efendi, sonrasında Büzand Keçyan Efendi
Şarivari Mizah Gazetesi	İstanbul	1876	Hagop Hacıyan Efendi	Hagop Hacıyan Efendi (Ed.)
Sivas Gazetesi	Sivas	1876/1878	Andranik Vardanyan Efendi	Andranik Vardanyan Efendi (Ed.)
Ruzname-i Masis	İstanbul	1876/1877	G. Ütücüyan Efendi	G. Ütücüyan Efendi (Ed.)
Tercüman-ı Efkâr	İstanbul	1877/1885	Anton Sakayan Efendi	Tigran Civelekyan, sonrasında Hovsep Vardanyan Efendi
Felek Dergisi	İstanbul	1882/1887		
Cihan Gazetesi ⁷⁸	İstanbul	1884/1885	Diran Kelekyan Efendi	Öncesinde Diran Kelekyan Efendi (Ed.), sonraları Artin Kelekyan
Mecmuayı Ahbar ⁷⁹	İstanbul	1884/1907	Hovhannes Tolayan	Hovhannes Tolayan (Ed.)

⁷⁷ Anton Sakayan Efendiden sonra derginin sahibi H.Berberyan olmuş, sonrasında Hagop Ayyazyan, son olarak da Karnik Berberyan olmuştur. Stepanyan, *a.g.e.* s.580

⁷⁸ Musavver Cihan adlı üç ayda bir çıkan resimli dergi ilavesi de vardır. Stepanyan, *a.g.e.* s.586

⁷⁹ İstanbul'daki Ermeni Katolik Kilisesinin yayın organıdır. 1907 itibaren 1914 yılına kadar geçen sürede sadece Ermenice yayınlanmıştır. Stepanyan, *a.g.e.* s.587

İravunk ⁸⁰	Varna	1884/1885	Andranik İoanesku	Andranik İoanesku (Ed.)
Cerideyi Şarkıye	İstanbul	1884/1913 1919/1921	Tigran Civelekyan, sonrasinda Hagop Civelekyan Efendi	Hagop Varjabadyan(Ed.), sonra Abig Mühabyan(Ed.), daha sonra Onnik Balıkcıyan Efendi
Musavver Cihan	İstanbul	1885	Diran Kelekyan Efendi	Artin Kelekyan(Ed.)
Mendor (Hatip) Dergisi	Antep	1885	Vahan Kürkçyan Efendi	-
Çanta Mizah Dergisi	İstanbul	1885	Tiran Papazyan Efendi	Tiran Papazyan Efendi (Ed.)
Maşag Dergisi	Kahire	1898	-	Hovhannes Balıkcıyan (Ed.)
Şarjum Gazetesi İlavesi	Varna	1901	Mıgırdiç Vartan Efendi	-
Fonograf Dergisi	İskenderiye	1903	Levon Şişmanyen Efendi	Levon Şişmanyen Efendi (Ed.)
Resimli Ziraat Gazetesi	İstanbul	1906	Harkazun Bekeyan ile Nişan Kalfayan	-
Draht (Cennet) Gazetesi	İstanbul	1909/1910	K. M. Dadıryan	-
Yeni Ömür Dergisi	Antep	1909/1913	Prof. Nişan S. Balyozyan	H.Nacaryan Efendi
İzmirli Dergisi	İzmir	1909/1910	Hagop Şekeryan Efendi	Oşin Yesayan Efendi
Neva Kam Sedayı Ermeniyan (Ermenilerin Sesi) Gazetesi	İstanbul	1910	Mihran Abikyan Efendi	Mihran Abikyan Efendi (Ed.)
Adana Dergisi	Adana	1911	Hovhannes Simmikyan Efendi	Hovhannes Simmikyan Efendi (Ed.)
Hüsn-ü Niyet	İstanbul	1911		Hagop Varjabadyan

⁸⁰ Varna'da bulunan Varna Gençlik Cemiyeti'nin gazetesidir. Stepanyan, *a.g.e.* s.587

Kalolike Arzakang (Katolik Aksiseda) Gazetesi	İstanbul	1911/1913	Hovhannes Gedikyan Efendi	Kevork Terzibaşyan Efendi
Rahnüma (Önder)	İstanbul/ New York	1911/1914 1924/1934	Hovannes Krikoryan	Avedis Nakkaşyan, sonrasında Garabed İstanbulluyan
Nevsal-i Ermeniyen (Ermenilerin Yıllığı)	İstanbul	1912/1914	-	Hagop Varjabadyan
Rahvira Mendor ⁸¹	Maraş	1012	-	-
Dacar (Mabet) Dergisi	İstanbul	1912/1913	Zarmary Kezuryan	Hamayak Ekserciyan (Ed.)
Rehber ⁸² Dergisi	Kayseri/ New York	1912/1915 1937/1938	-	Vahram Tahmizciyan Efendi, sonrasında Hovannes Krikoryan Efendi
Hakikat Dergisi	Antep	1914/1915	Papaz Karalampos Bostancıoğlu	
Şark Salnamesi	İstanbul	1914		Garabed Keşişyan
Hay Tsav (Ermeni Çilesi)	Adana	1919/1921	Sedrak Kepenlyan	Sedrak Kepenlyan Efendi (Ed.)
Rahnümayi Rahvira (Meşaleli Rehber)	Antep	1919	M.Meril ile Levon Levonyan Efendi	
Adana	Adana	1920/1921	Barsek Şalcıyan Kesaratsi	Simmikyan Hovhannes Efendi
Argeos Erciyas	Adana	1920/1921	Krikor Aroyan	Barsek Daduryan Efendi
Punc (Demet) Gazetesi	İstanbul	1866/1908	H. Alacacıyan Efendi	Simonik Alacacıyan
Labder Dioginyan (Diyojen'in Lambası) Mizah Dergisi	İstanbul	1883/1888	İ.Derents ile sonrasında Aram Aşçıyan Efendi	İ.Derents(Ed.)
Hınçak Mizah Dergisi	İstanbul	1886/1888	Tiran Papazyan	Tiran Papazyan Efendi (Ed.)

⁸¹ Maraş'ta Ermeni Protestanlarının yayın olarak yayın faaliyeti yürütmüştür. Stepanyan, *a.g.e.* s.598

⁸² Kayseri'de Ermeni Protestanlarının yayın olarak yayın faaliyeti yürütmüştür. Stepanyan, *a.g.e.* s.599

Surhandak (Ulak) Gazetesi	İstanbul	1883/1888	Diran Papazyan	Diran Papazyan Efendi (Ed.)
Punç (Demet) Gazetesi	İstanbul	1891	Garabed Paşayan	Garabed Paşayan Efendi (Ed.)
İravunk (Hak) Gazetesi	Varna	1896/1911	Torosyan Efendi	Hagop Papazyan, sonrasında Hagop Boncukyan Efendi
Gadak (Şaka) Mizah Gazetesi	Varna	1897	Harutyun Çakıryan Efendi	Simon Felekryan ile P.Gluşkov
Davros (Toros) Gazetesi	Varna	1898	Harutyun Çakıryan	T.Çınavoryan Efendi
Amasia (Amasya) Dergisi	Amasya	1911/1914	Harkazun Tabibyan Efendi	Mınas İpekçiyen(Ed.)
Abaraj (Kaya) Gazetesi	Merzifon	1911	Harutyun Tulumbacıyan Efendi	Levon Şahazizyan

Yukarıdaki tabloya göre Adana’da 1860-1921 yılları arasında Seyhan Gazetesi, Adana Dergisi, Hay Tsav (Ermeni Çilesi) Gazetesi, Adana, Argeos Erciyas adlı gazete ve dergiler olmak üzere toplam beş adet Ermeni harfli Türkçe süreli yayın çıkmıştır. Antep’te 1885-1919 yılları arasında Mendor (Hatip) Dergisi, Yeni Ömür Dergisi, Hakikat Dergisi, Rahnümayi Rahvira (Meşaleli Rehber) Gazetesi adlı dergi ve gazeteler olmak üzere toplam dört adet süreli yayın çıkmıştır.

Bursa’da 1869-1879 yılları arasında Hüdavendigar Gazetesi adlı gazete olmak üzere toplam bir adet Ermeni harfli Türkçe süreli yayın çıkmıştır.

Erzurum’da 1866-1877 yılları arasında Envar- Şarkiye Gazetesi adlı gazete olmak üzere toplam bir adet Ermeni harfli Türkçe süreli yayın çıkmıştır.

Halep’te 1867-1869 yılları arasında Fırat Gazetesi adlı gazete olmak üzere toplam bir adet Ermeni harfli Türkçe süreli yayın çıkmıştır.

İskenderiye’de 1903 yılında Fonograf Dergisi adlı dergi olmak üzere toplam bir adet Ermeni harfli Türkçe süreli yayın çıkmıştır.

Amasya ile Merzifon’da 1911-1914 yılında Amasia (Amasya) Dergisi, Abaraj (Kaya) Gazetesi adlı dergi ve gazeteler olmak üzere toplam iki adet Ermeni harfli Türkçe süreli yayın çıkmıştır.

İstanbul'da 1840-1914 yılları arasında Takvim-i Vakayi Gazetesi, Azdarar Byuzandyan Dergisi (Bizans Habercisi), Ceride-i Havadis Gazetesi, Mecmua-i Havadis Gazetesi, Ahbar-ı Konstantiniye Dergisi, Zvarçakhos Dergisi, Zohal (Zühal), Ceride-i Ticaret Gazetesi, Münadi-i Erciyes Dergisi, Ruzname-i Mecmua-i Havadis, Mecmua-i Fünun Dergisi, Vard Kesaryo, Pegasyan Trçnik (Pegas Kuşu), Varakayi Havadis Gazetesi, Ruzname, Tsiatsan Gazetesi, Manzume-i Efkâr, Eriza (Erzincan), Trçnik (Minik Kuş) Gazetesi, Mecmua-i Kavanin (Kanunlar Dergisi), Oragir Tsiln Avarayro Dergisi, Ararat Dergisi, Meşveret, Seda-i Hakikat Gazetesi, Oragir Polso Gazetesi, Ser Gazetesi, Asia (Asya) Dergisi, Avetaber Dergisi, Avetaber Çocuklar İçin, İlave-i Seda-i Hakikat, Avetaber Çocuklar Dairesi, Nor Dar (Yeniçağ), Heyal (Hayal), Meğu (Arı) Dergisi, Tadron (Tiyatro) Gazetesi, Lragir Gazetesi, Mimos (Soytarı) Dergisi, Moda, Araçadimutyun (Kanunname), Luys (Işık), Mevsim, Mamul (Mektup), Şarivari Mizah Gazetesi, Ruzname-i Masis, Tercüman-ı Efkâr, Felek Dergisi, Cihan Gazetesi, Mecmuayı Ahbar, Cerideyi Şarkiye, Musavver Cihan, Çanta Mizah Dergisi, Resimli Ziraat Gazetesi, Draht (Cennet) Gazetesi, Neva Kam Sedayı Ermeniyan (Ermenilerin Sesi) Gazetesi, Hüsn-ü Niyet, Kalolike Arzakang (Katolik Aksiseda) Gazetesi, Nevsal-i Ermeniyan (Ermenilerin Yıllığı), Dacar (Mabet) Dergisi, Şark Salnamesi, Punc (Demet) Gazetesi, Labder Dioginyan (Diyojen'in Lambası) Mizah Dergisi, Hınçak Mizah Dergisi, Surhandak (Ulak) Gazetesi, Punç (Demet) Gazetesi adlı dergi ve gazeteler olmak üzere toplam atmış dört adet Ermeni harfli Türkçe süreli yayın çıkmıştır. Ayrıca Rahnüma (Önder) adlı gazete hem İstanbul hem de New York'ta birlikte çıkmıştır.

İzmir'de 1909-1910 yıllarında İzmirli Dergisi adlı dergi olmak üzere toplam bir adet Ermeni harfli Türkçe süreli yayın çıkmıştır. Kahire'de 1898 yılında Maşag Dergisi adlı dergi olmak üzere toplam bir adet Ermeni harfli Türkçe süreli yayın çıkmıştır.

Kayseri ile New York'ta Rehber adlı dergi 1912-1915 yıllarında çıkmış. Daha sonra bu dergi Cumhuriyet döneminde de 1937-1938 yıllarında yayın hayatına iki daha devam etmiştir.

Maraş'ta 1898 yılında Rahvira Mendor adlı gazete olmak üzere toplam bir adet Ermeni harfli Türkçe süreli yayın çıkmıştır.

Sivas'ta 1876-1878 yıllarında Sivas adlı gazete olmak üzere toplam bir adet Ermeni harfli Türkçe süreli yayın çıkmıştır.

Varna’da 1864-1901 yılları arasında Huys (Ümit), İravunk, Şarjum Gazetesi İlavesi, İravunk (Hak) Gazetesi, Gadak (Şaka) Mizah Gazetesi, Davros (Toros) Gazetesi adlı toplam altı adet Ermeni harfli Türkçe süreli yayın çıkmıştır. Toplamda Osmanlı sınırlarında 1840-1921 yılları arasında yüz dokuz adet Ermeni harfli Türkçe süreli yayın çıkmıştır. A.B.D. Philadelphia kentinde 1921 yılında Paros (Deniz feneri) adlı haftalık ulusal resimli bir gazetede yayınlanmıştır.⁸³

⁸³ Stepanyan, *a.g.e.* s.625

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4.ERMENİ HARFLİ TÜRKÇE EL YAZMASI SÜRELİ YAYINLAR

Tablo 4.1: Ermeni Harfli Türkçe El Yazmalı Sürelî Yayınlar⁸⁴

Ad	Basım Yeri	Basım Tarihi (Miladi)	Sahibi	Mesul Müdür/ Editör
Ayn Leben (Çeşme) Dergisi	Antep	1872	-	Kürkçiyân Hovhannes Akıtsı
Pyuragn (Bingöl) Aylık Mecmua	Antep	1875	-	Nazaret Nersesyan ile Misak Koçunyan (Ed.)
Yedem Aden (Adn Cenneti) ⁸⁵	Antep	1876	-	Vahan Kürkçiyân ile V. Duryan(Ed.)
Drakht (Cennet) Dergisi	Antep	1877/1878	Mesropyan Cemiyeti	Vahan Kürkçiyân Efendi
Sedayı Hakikat	Antep	1878/1900	Antep Merkez Koleji	Avedis Cebeciyân, sonrasında Krikor Yenikomşuyan, ondan sonra da Gevork
Ahteri Vahtaryan Dergisi	Antep	1888/1900	Vartanlılar Mektebi	Armenag Nazaretyan(Ed.)
Şambalabimbo Mizah Dergisi	Antep	1909	-	Harutyun Zenyan Efendi

Yukarıdaki tabloya göre Ermeni harfli Türkçe el yazmalı gazete ve dergilerin tamamı Antep vilayetinde yayınlanmıştır.

⁸⁴ Stepanyan, *a.g.e.* s.613-617

⁸⁵ Pyuragn ile Yedem Aden Dergileri Kilikya Yatılı Mektebi öğrencileri tarafından yayınlanmışlardır. Üst sınıflar Pyuragn'ı neşrederken, alt sınıflar da Yedem Aden Dergisini neşretmişler. Stepanyan, *a.g.e.* s.614

BEŞİNCİ BÖLÜM

5.ERMENİLERİN İMTİYAZ SAHİBİ OLDUĞU İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ ÇIKAN MİZAH BASINI ESERLERİ

5.1 Geveze Gazetesi (1908)

Gazetenin logosunda “Vatan ve Millete Hadim, Pazartesi ve Perşembe Günleri Neşrolunur, Musavver Mizah Gazetesidir.” yazılıdır. İlk sayısında basım tarihi olarak Rumi 2 Ağustos 1324 (m. 15 Ağustos 1908) tarihi yazılıdır. İmtiyaz sahibi ile sermuharriiri Kirkor Faik’tir.⁸⁶ Geveze 63 ve 52 sayıdan oluşan iki cilt halinde çıkmıştır. İlk cilt mizahi olmaktan ziyade günlük siyasi gazete gibi çıkmıştır. İkinci cilt ile birlikte mizahi unsurlar artmıştır.⁸⁷

Şekil 5.1: Geveze Gazetesinin 7.Sayısının Logosu

Gazetenin mizahi unsurları, siyasi unsurlarını destekler nitelikte çizilmiştir.⁸⁸ Vilayet için seneliği 35, altı aylığı 25 kuruş olarak satılmış. İstanbul için idarehanesinden almak şartıyla seneliği 25, altı aylığı 13 kuruştur. Matbaa ve idarehanesi Bab-ı Ali Caddesinde 4 numaralı Asır Matbaasıdır, bilgileri yine gazete

⁸⁶ Altın, Hamza. Osmanlı Hiciv Matbuatında Ermenilerin Oynadığı Role Dair Örnekler, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (BUSBED)*, 2017, 7.14: 27-44.

⁸⁷ Civaloğlu, Berna; Çelik, Yakup. İkinci Meşrutiyet Döneminde Bir Mizah Gazetesi: Geveze. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 2017, 35.35: 28-42.

⁸⁸ Demirbacak, Ayşe. II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basınına Genel Bir Bakış. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2019, 3.1: 19-33.

logosunun yan taraflarında yazmaktadır.⁸⁹ Asır Kütüphanesi adıyla Kırkor Faik'e ait bir kütüphanede mevcuttur.

Gazetede genellikle kısa hikâyelere yer verilmiş. Bunun yanı sıra karikatürler, fıkralar ve karşılıklı konuşma dediğimiz muhavere örnekleri de sık kullanılmıştır. Ayrıca tiyatro, şiir, deneme, eleştiri ve okur mektupları gibi edebi türler de kullanılmıştır.

Gazetenin sahibi Ermeni tebaasından olmasına rağmen gazetenin yazar kadrosunun tamamına yakını Müslümanlar teşkil etmiştir. Mehmet Akif Ersoy'un da iki şiiri gazete de yayınlanmıştır. Abdullah Cevdet Bey, Ebü'l-Hüdâ, Mehmet Memduh Bey, Saffeti Ziya, Hafız Hakkı Paşa gibi isimler yazar kadrosunda yer almıştır.

Şekil 5.2: Merasimi Matbuat⁹⁰

Merasim-i Matbuat başlıklı karikatürde gazeteciliğin öldüğü ve cenaze merasimi yapıldığı karikatürize edilmiş. “Vah vah! Allah cümlesine gani gani rahmet eylesin. İçinde zarr âdemicikler de vardı.” ifadesi karikatürün altına yazılmıştır. II. Abdulhamit

⁸⁹ Geveze, No:1, 15 Kânunuevvel 1324.

⁹⁰ Geveze, No:20, 12 Kânunusani 1324

döneminde matbuat dünyasına yapılan baskılar ve sansür gibi zorlayıcı unsurların varlığından şikâyet edilmiş ve matbuatçılığın bir nevi artık öldüğünü ve cenaze merasiminin yapıldığını karikatürize edilmiştir. Aslında II. Meşrutiyet Dönemi diğer dönemlere göre biraz daha fazla özgürlüklerin tanındığı ve gazetelerdeki sansür vakalarının diğer dönemlere göre daha az olduğu bir dönemdir. Buna rağmen yine de şikâyetler devam edegelmiştir. Karikatüre farklı bir bakış açısıyla bakılırsa belki de karikatürist basın hayatındaki meslektaşlarının tavırlarına yönelik eleştiri de yapmış olabilir. Artık basın mensuplarının meslek ilkelerine uymayan hallerinden yakınmışta olabilir.

Geveze gazetesi iki dönem şeklinde ilk cildi 63 sayı; ikinci cildi 52 sayı ve toplamda iki cilt 115 sayı olarak basılmıştır. 15 Ağustos 1908 ile 16 Ekim 1908 tarihleri arasında birinci cildi, 19 Kasım 1908 ile 7 Haziran 1909 tarihleri arasında da ikinci cildi basılmıştır.⁹¹

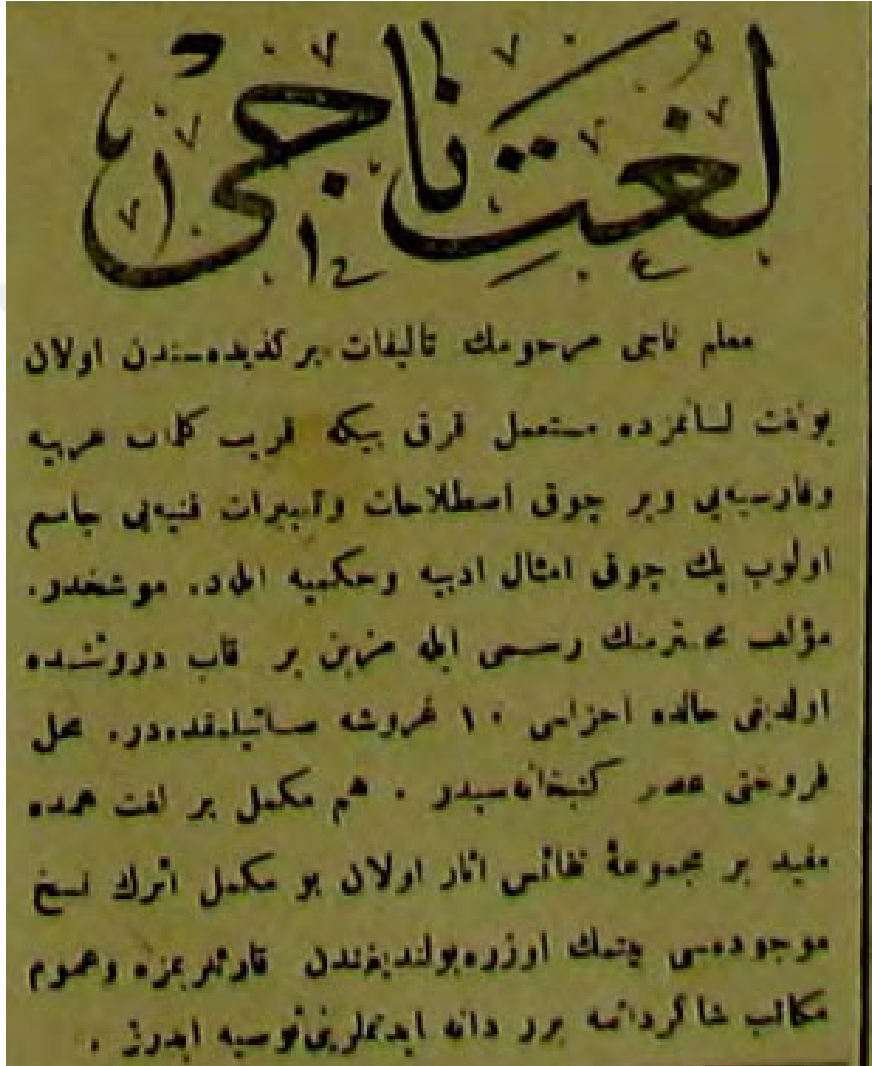

Şekil 1.3: Mahallelerde Bekçilerin Faidesi⁹²

⁹¹ Civalıoğlu, Berna; Çelik, Yakup. *a.g.e*

⁹² Geveze, No:23, 22 Kânunusani 1324

Sosyal içerikli mesajlar da gazete de işlenmiştir. Bunlardan biri de ‘Mahalle Bekçilerinin Faidesi’ başlığı ile verdiğimiz karikatürdür. Dönemin mahalle bekçilerinin sokakları gezmeyip, sürekli olarak kaytardıklarını ima eden bir mesaj verilmiş. Karikatürde bir sokak köşesinde yan gelip yatmakta olan bir bekçi ve onunla dalga geçen hırsızlar görülmekte.

Şekil 5.4: Lügat-ı Naci Reklamı

Geveze gazetesinin hemen hemen ilk sayılarının tamamında Lügat-ı Naci isimli meşhur sözlüğün reklamı yapılmaktadır. Muallim Naci'nin vefatından sonra Kırkor Faik mezkûr sözlüğün telif haklarını almıştır. Muallim Naci'nin 1893 yılındaki ani vefatıyla yarım kalan sözlüğü Müstecabizade İsmet'e tamamlatmış ve 1900 yılında tamamlanan sözlüğü yayınlamıştır.⁹³

⁹³ Ül, Servet. *Meşrutiyet Döneminde Bir Mizah Gazetesi: Geveze Gazetesi*. 2017. Master's Thesis. Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Şekil 5.5: Konferans⁹⁴

Dönemin şartlarına göre Osmanlı, Avrupa Devletleri tarafından hasta adam kabul edilmektedir ve herkes bu hastanın mirasından pay derdine düşmüştür. Geveze gazetesinin 31. sayısında manşet olarak verdiği ‘Konferans’ isimli karikatürle bu çok güzel işlenmiştir. “H- Aman aman... Sigaralarınızı içerken dikkat edin kıvılcım sıçramasın! Barut bir parlayacak olursa sonra hepimiz hapı yutarız ha!” şeklinde bir diyalog geçmektedir. Karikatüre dikkatlice bakılınca barut fişisinin üzerinde Türkiye yazdığı görülecektir. Türkiye karikatürde patlamaya hazır bir barut fişisine benzetilmiş ve patlayınca vereceği zarardan bütün Avrupa’nın etkileneceği vurgulanmıştır. Karikatürde yine Sultan Abdülhamit konferansa katılanların arkasında hasta bir adam şeklinde oturmaktadır. Karikatürde dikkat çeken noktalardan biri de padişahı hem hasta hem de Osmanlıyı paylaşmak isteyen düşmanlarla aynı masada

⁹⁴ Geveze, No:31, 1 Eylül 1324

oturmuş olarak tasvir etmeleridir. Sultan Abdülhamit ile ilgili birçok eleştirel karikatür çizilmiştir. Bunlardan birisi de altı bölümlük aşağıdaki karikatür dizidir.

Şekil 5.6: Bir⁹⁵

“1-11 Temmuz’dan evvel...”

Şekil 5.7: İki⁹⁶

“2- O hainlerin katiyen firarına meydan verilmeyerek, der dest edilmesini istiyorum.”

⁹⁵ Geveze, No:32, 2 Eylül 1324

⁹⁶ Geveze, No:32, 2 Eylül 1324

Şekil 5.8: Üç⁹⁷

“3- Ne ?!... Geliyorlar mı dedin?”

Şekil 5.9: Dört⁹⁸

“4-Buyursunlar, iki gözümün nuru! Buyursunlar...”

⁹⁷ Gezeze, No:32, 2 Eylül 1324

⁹⁸ Gezeze, No:32, 2 Eylül 1324

Şekil 5.10: Beş⁹⁹

“5- Ne kadar mesudum...”

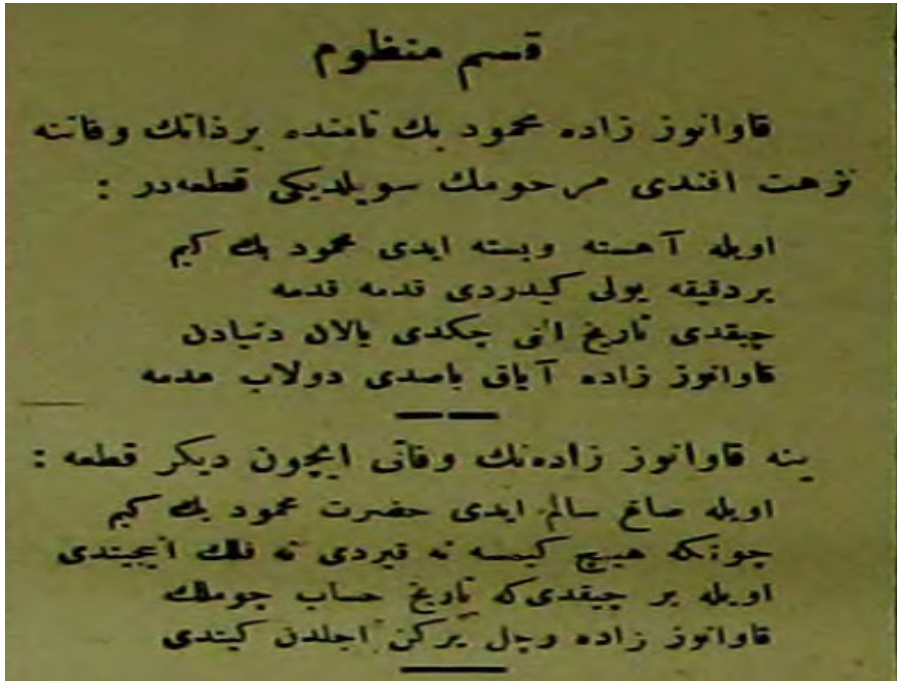
Şekil 5.11: Altı¹⁰⁰

“6- Bana ne oldu da ben bilemem anacığım...”

⁹⁹ Geveze, No:32, 2 Eylül 1324

¹⁰⁰ Geveze, No:32, 2 Eylül 1324

Karikatürlerin hepsini kısaca değerlendirelim. Birinci karikatüre baktığımızda 11 Temmuz'dan evvel padişahın durumu gösterilmeye çalışılmış. Yanında bütün hazır olanlar el pençe divan durmakta ve saygıyla önünde durmaktadırlar. İkinci karikatürde padişah yaverine "O hainlerin katiyen firarına meydan verilmeyerek, der dest edilmesini istiyorum." diye emirler vermektedir. Hainlerle kastedilen kişilerin padişahı tahtından etmek isteyen guruplar olduğu aşikârdır. Üçüncü karikatürde padişaha yenilikçi grupların geldiği haberi ulaştırılmakta ve padişah telaşlanmaya başlamıştır. Dördüncü karikatürde padişahın yetkilerini tırpanlayıp meşrutiyeti ilan ettirenlere karşı padişahın iki büküm olduğu ve 11 Temmuz'dan öncesindeki rollerin tersine döndüğü ve artık padişahın onlara saygıyla divan tuttuğu karikatürize edilmiştir. Beşinci karikatürde padişahın gayet mutlu olduğunu ve etrafına karşı gayet neşeli tavırlar takındığını ve altıncı karikatürde de padişahın etrafındakilere neden böyle hareket ettiğini bilmediğini ifade etmiştir. Karikatürlerdeki ana tema padişahdaki meşrutiyet öncesi ile meşrutiyet öncesindeki değişim ifade edilmeye çalışılmıştır. Padişahta böyle bir değişim olup olmadığı tartışmaya açıktır. Ancak II. Abdülhamit yönetimine karşı muhalif olan gurupların ruh halleri de bu karikatürlerde kendini ortaya koymaktadır. Zira bu tablolar olandan çok muhaliflerin olmasını istediği tabloları ortaya koymaktadır.

Şekil 5.12: Kasem-i Manzum¹⁰¹

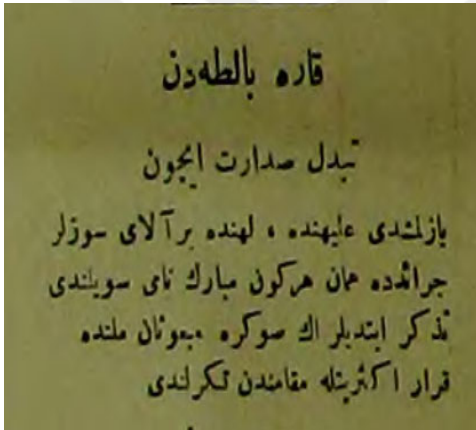
¹⁰¹ Geveze, No:32, 2 Eylül 1324

‘Kasem-i Manzum’ adlı şiir köşesinde Kavanoz zade Mahmud Bey namında bir zatın vefatına Nüzhet Efendi merhumun söylediği kıtadır:

“Öyle aheste ve beste idi Mahmud Bey kim
Bir dakika yolu giderken kademe kademe
Çıktı tarih elini çekti yalan Dünyadan
Kavanozzade ayak bastı dolaba ademe”

Yine Kavanozzade’nin vefatı için diğer kıta:

“Öyle sağ salim idi Hazreti Mahmud Bey kim
Çünkü hiç kimse ne kırdı ne felek incindi
Öyle bir çıktı ki tarihi hesabı çömlek
Kavanozzade reçel yerken ecelden gitti.”

Şekil 5.13: Kara Baltadan¹⁰²

“Kara Baltadan

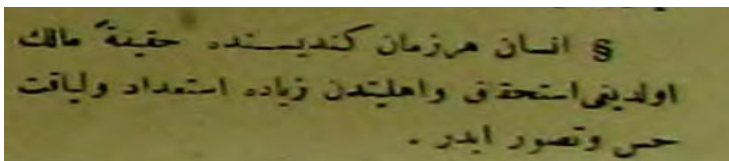
Tebdili sadaret için

Yazılmıştı aleyhinde, lehinde bir alay sözler

Ceraidede (gazetelerde) hemen her gün mübarek namı söylendi

Tezkir eylediler en sonra mebusan-ı millette

Kararı ekseriyetle makamından tekerlendi.”

Şekil 5.14: Güzel Sözler¹⁰³

¹⁰² Geveze, No:29, 30 Ağustos 1324

¹⁰³ Geveze, No:29, 30 Ağustos 1324

“İnsan her zaman kendisinde hakikaten malik olduğu istihkak ve ehliyetten ziyade istidad ve liyakat his ve tasvir eder.”

Şekil 5.15: Selim Melhame Paşa¹⁰⁴

“Selim Melhame yakayı ele vermemek için balonla cu-i havada dolanıyor.”

Osmanlının son dönem siyasi şahsiyetlerinden biri olan Selim Melhame Paşa ile ilgili de bir karikatür yayınlanmıştır. Selim Melhame Paşa’nın düşmandan korktuğunu ve yakayı düşmana kaptırmamak adına balonla seyahat ettiği çizilmiştir. Selim Melhame Paşa, Marunî asıllı olup Osmanlının son dönemlerindeki renkli şahsiyetlerden biridir. II. Abdülhamit’in tahtan indirilmesinin ardından kardeşi Necip Paşa ile Avrupa’ya kaçmıştır.¹⁰⁵

¹⁰⁴ Geveze, No:2, 2 Ağustos 1324

¹⁰⁵ Makzume, Erol. *Sultan II. Abdülhamid’in Hizmetinde Selim Melhame Paşa ve Ailesi*, MD Basımevi, İstanbul, 2019

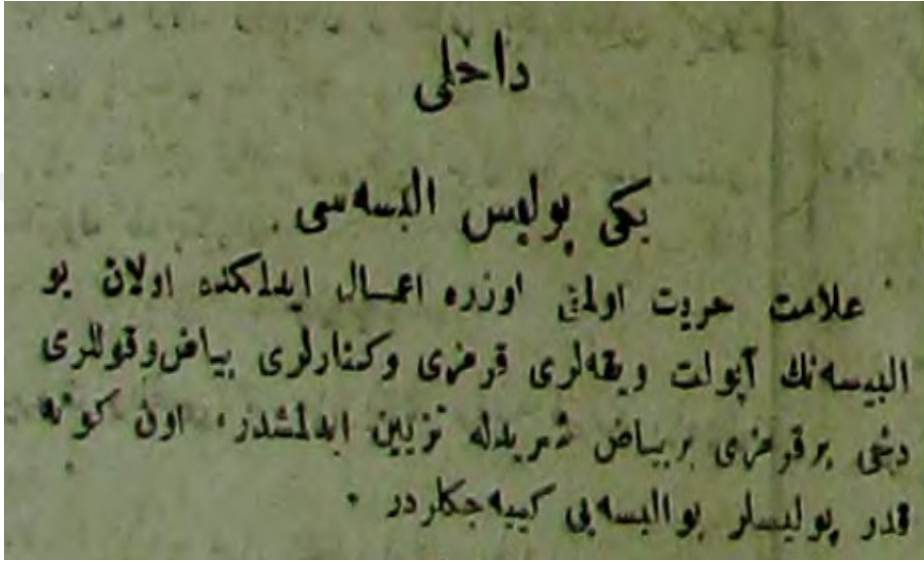
Şekil 5.16: Hain İzzet¹⁰⁶

“Hain İzzet çalmış olduğu paraları götürüyor.”

Ahmet İzzet Paşa veya Cumhuriyetin ilanından sonra Ahmet İzzet Furgaç. Osmanlının Birinci Cihan Harbi sonlarına doğru sadrazamlığı yapmış devlet adamıdır. Aslen Arnavut kökenli bir ailenin çocuğudur. Birinci Cihan Harbi sırasında İkinci Ordu ile Kafkas Ordusu gurup kumandanlığı yağımıştır. Birinci Cihan Harbi esnasında esir düşen çok sayıda Osmanlı askerinin tekrar vatana dönmesini sağlamıştır. Osmanlının Genelkurmay Başkanlığı görevi olan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye reisliği vazifesini yapmıştır. Harbiye Nazırlığı esnasında Milli Mücadele Hareketi için kara propaganda yapanların aleyhinde propagandalar yapmış ve Milli Hareketin bir

¹⁰⁶ Geveze, No:2, 2 Ağustos 1324

vatanseverlik hareketi olduğunu çevresine yaymıştır. Ayan Meclisine de atanmıştır. Mahmut Şevket Paşa'nın katlinin ardından Harbiye Nazırı olmuştur. Talat Paşa hükümetinin istifasının ardından sadrazamlık görevi verilerek müşirliğe terfi ettirilmiştir. 1934 yılında çıkarılan soyadı kanunu ile Furgaç soyadını almıştır. 31 Mart 1937 vefat etmiştir.¹⁰⁷ Geveze gazetesi ise sadrazamlığı döneminde İzzet Paşa'nın yolsuzluklar yaptığını ve hazineden para kaçırdığı iddiasında bulunan yukarıdaki karikatür yayınlamıştır.

Şekil 5.17: Yeni Polis Kıyafetleri¹⁰⁸

“Dâhili

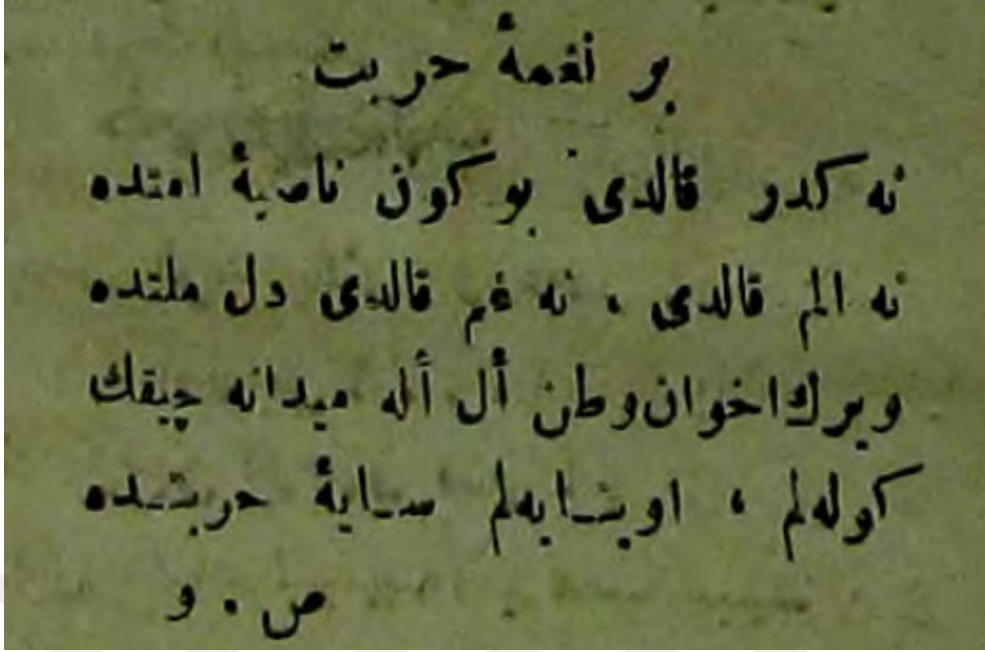
Yeni Polis Elbisesi

Alameti hürriyet olmak üzere imal edilmekte olan bu elbisenin apolet ve yakaları kırmızı ve kenarları beyaz ve kolları dahi bir kırmızı bir beyaz şeritle tezyin edilmiştir. On güne kadar polisler bu elbiseyi giyeceklerdir.”

1908 yılının ağustos ayında polislerin yeni kıyafetlerini on gün içerisinde giyeceklerine dair bir haber yer almaktadır. Haberde yeni kıyafetlerin alameti hürriyet yani bağımsızlık işaretleri taşıyacağı belirtilmiştir. Bu yeni kıyafetlerin apoletler ile yaka kısımları kırmızı, kenarları beyaz olacak. Kollar ise kırmızı ve beyaz bir şeritle tezyin yani süslenmiş vaziyette olacaktır. Yeni kıyafetlerin on gün içerisinde polislerimiz tarafından giyeceği de ifade edilmiş yine haberde.

¹⁰⁷ Paşa, Ahmet İzzet; Furgaç, Süheyl; Kanar, Yüksel. *Feryadım: İstiklâl Harbi'nin Gerçekleri*. Timaş Yayınları, 2017.

¹⁰⁸ Geveze, No:2, 2 Ağustos 1324

Şekil 5.18: Bir Nağme-i Hürriyet¹⁰⁹

“Bir Nağme-i Hürriyet

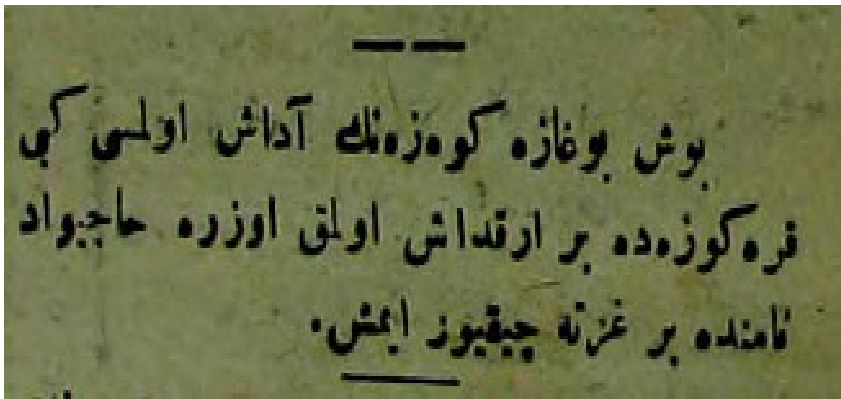
Ne keder kaldı bugün nasiye-i ümitte

Ne elem kaldı ne gam kaldı dil-i millette

Verin ihvan-ı vatan el ele meydana çıkın

Gülelim, oynayalım saye-i hürriyette.” S.V

S.V mahlasıyla yazan Süleyman Vehbi’ye ait Nağme-i Hürriyet adlı bir dördlük.

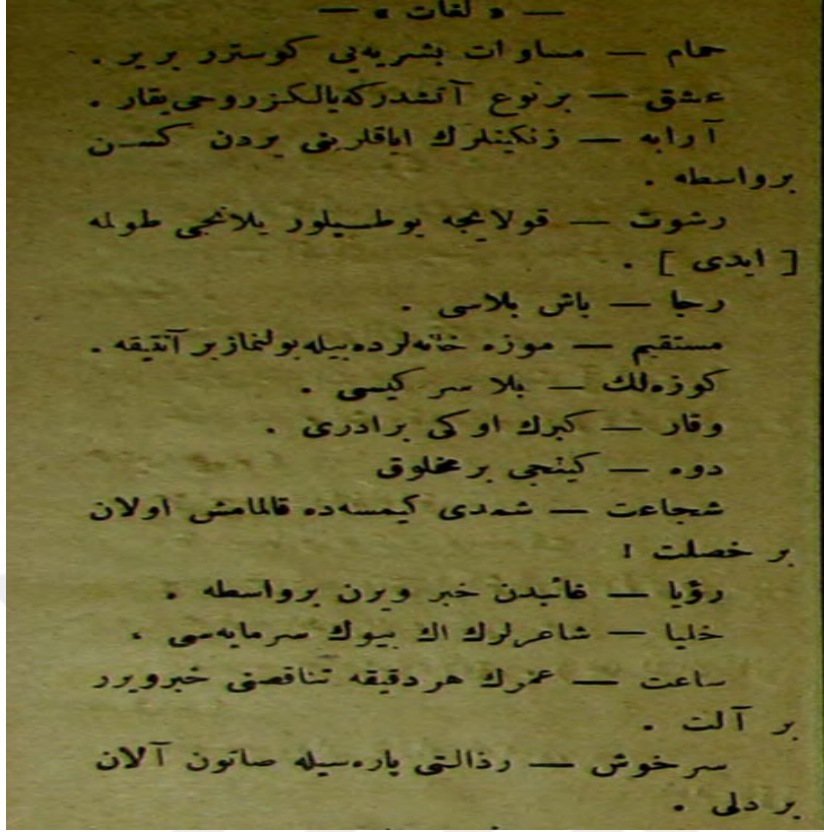
Şekil 5.19: Hacivat Gazetesinin İlanı¹¹⁰

“Boşboğaza Gezezenin adaş olmasi gibi Karagöze de bir arkadaş olmak üzere Hacivat namında bir gazete çıkıyor imiş.”

Hacivat adında yeni bir gazetenin yayınlanacağına dair haber de yayınlanmıştır.

¹⁰⁹ Geveze, No:2, 2 Ağustos 1324

¹¹⁰ Geveze, No:3, 4 Ağustos 1324

Şekil 5.20: Lügat¹¹¹

Lügat başlığıyla verilen köşede yer alan bazı kelimeler:

“Hamam- Müsavat-ı beşeriyeyi gösterir bir yer

Aşk- Bir nevi ateştir ki yalnız ruhu yakar

Araba- Zenginlerin ayaklarını yerden kesen bir vasıta

Rüşvet- Kolayca yutulur yalancı dolma (idi)

Reca- Baş belası

Müstakim- Müzehanelerde bile bulunmaz bir antika

Gevezelik- Bela sergisi

Vakar- Kibrin o ki biraderi

Deve- Kileci bir mahlûk

Şecaat- Şimdi kimsede kalmamış bir haslet

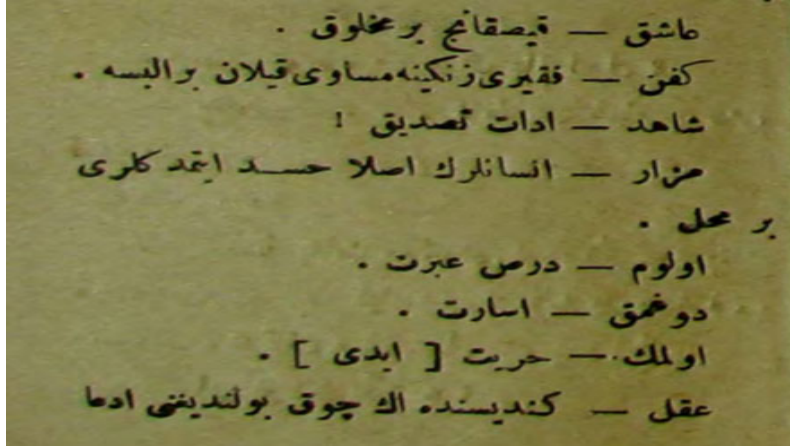
Rüya- Gaybdan haber veren bir vasıta

Hülya- Şairlerin en büyük sermayesi

Saat- Ömrün her dakika tenakısını haber verir bir alet

Sarhoş- Rezaleti parasıyla satın alan bir deli.”

¹¹¹ Geveze, No:11, 12 Ağustos 1324

Şekil 5.21: Resim 12'nin devamı

“Âşık- Kıskanç bir mahlûk

Kefen- Fakiri zengine müsavi kılan bir elbise

Ölüm- Ders-i ibret

Doğmak- Esaret

Ölmek- Hürriyet (idi)

Akıl- Kendisinde en çok bulunduğunu iddia.”

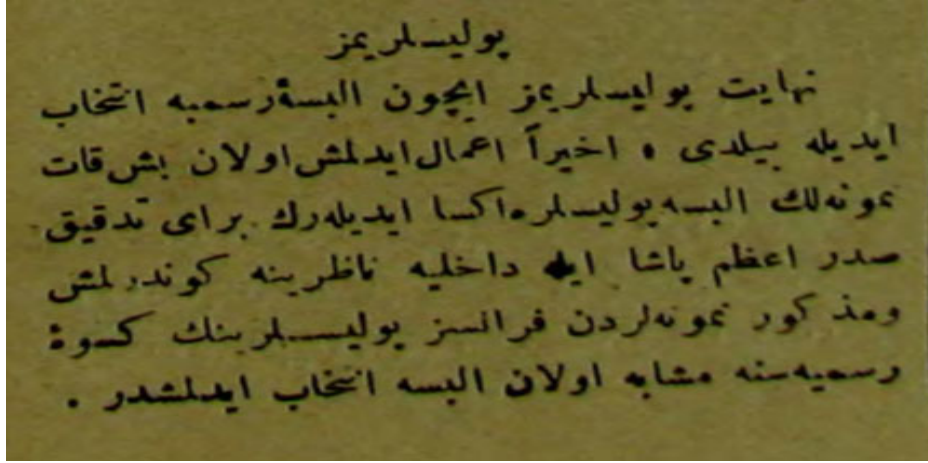
Şekil 5.22: Doktor ile Hasta¹¹²

“Doktorla Hasta

Hasta: Doktor Efendi kendimi iyi hissetmiyorum. Zira manda gibi çalışıyor kurt gibi yiyiyorum. Köpek gibi koşuyordum. Hatta...

Doktor: Öyle ise bir baytara müracaat etseniz fena olmaz.”

¹¹² Geveze, No:11, 12 Ağustos 1324

Şekil 5.23: Polislerimiz¹¹³

“Polislerimiz

Nihayet polislerimiz için elbise-i resmiye intihab (seçilmek) edilebildi. Ahiren imal edilmiş olan beş kat numunelik elbise polislere iksa (giydirilerek) edilerek berayı tedkik (inceleme) için sadrazam paşa ile dâhiliye nazırına gönderilmiş ve mezkûr numunelerden Fransız polislerinin kisve-i resmîyesine (remi kıyafetine) müşabe (benzeyen) olan elbise intihab edilmiştir.”

Şekil 5.24: Sınıfta İlk Coğrafya Dersi¹¹⁴

“Sınıfta İlk Coğrafya Dersi

Hoca: Burada ne var oğlum?

Çocuk: Bir pis tırnak.”

¹¹³ Geveze, No:11, 12 Ağustos 1324

¹¹⁴ Geveze, No:12, 13 Ağustos 1324

Şekil 5.25: Nasihat¹¹⁵

Bir babanın oğluna verdiği nasihat şekildeki gibi karikatürize edilmiş. Babası terbiyeli olduğunu çevredekilere göstermesini istemektedir. Ancak bu verdiği nasihat çocuğun hoşuna gitmemektedir.

“Baba: Oğlum sana bir nasihat vereceğim iyice dinle. Ne vakit sana bir yemiş vesaire verilirse daima az parçasını sen al. Büyük parçasını kardeşine ver ki terbiyeli olduğunu göster.

Çocuk: Rica ederim efendibaba, bu nasihatten birazda kardeşime veriniz. Hakkımda hayırlı olur.”

¹¹⁵ Geveze, No:12, 13 Ağustos 1324

Şekil 5.26: Berber¹¹⁶

Bir berber ile müşterisi arasında geçen diyalog:

“- Aman berber öyle korkunç şeyler söyleme tüylerim ayağa kalkıyor.

- İsbet, saçınızı çabuk ve kolay keserim...

- Niçin?

-Dik saç çabuk kesilmez mi?”

Şekil 5.27: Küçük Çocuğun İlk İlm-i Eşya Dersi¹¹⁷

“- Elma ne zaman koparılır?

-Bahçıvan olmadığı zaman!”

¹¹⁶ Geveze, No:14, 15 Ağustos 1324

¹¹⁷ Geveze, No:14, 15 Ağustos 1324

Şekil 5.28: Paris'te Bir Tiyatroda¹¹⁸

“Paris’te Bir (Kafe Şantan) da

-Anne mösyö, bu madamı niçin dövüyor?

-Aptal, dikkat et dövüyor mu?

-Öyleyse niye ağlıyor.”

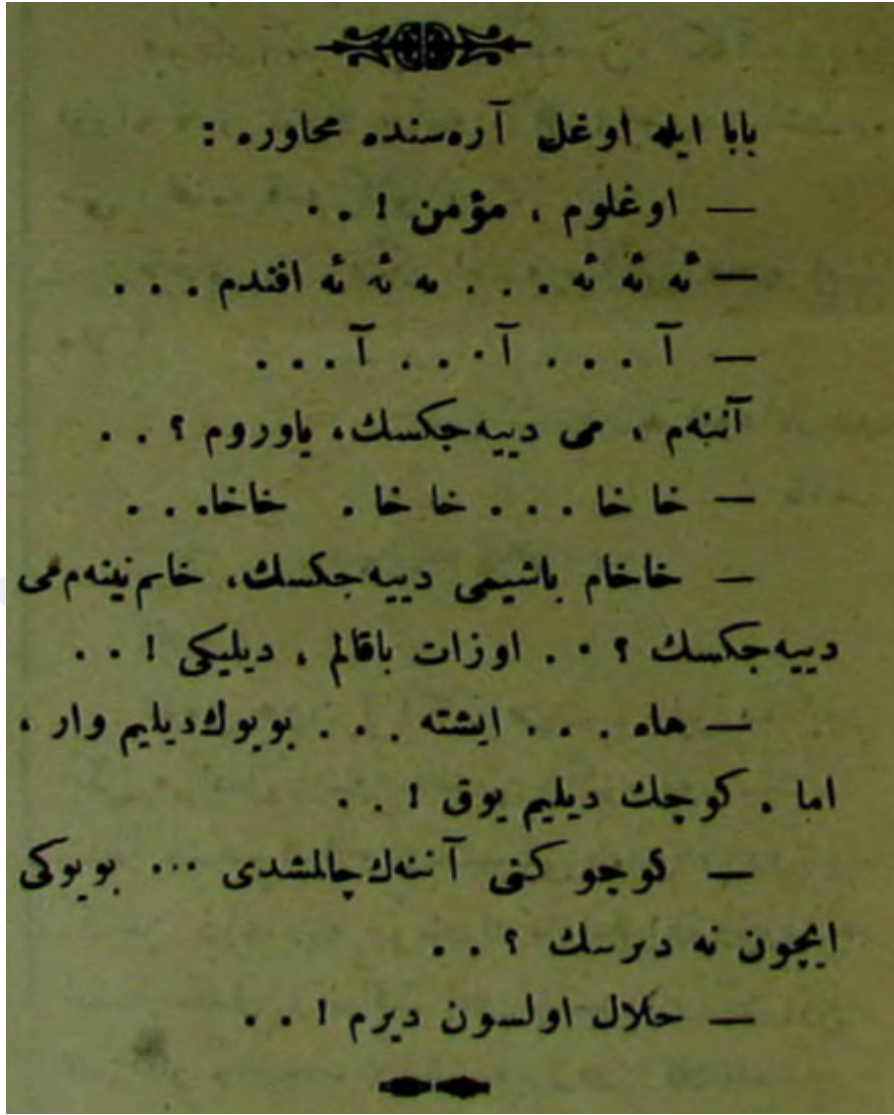
Şekil 5.29: Bozuk Terazi¹¹⁹

“- Soyunmadan evvel kırk okka geliyordum. Soyundum yine kırk okka geliyorum. Acaba sebebi ne. Yoksa terazi mi bozuldu...”

Teraziye çıktığı halde elindekileri indirmeyen adam terazinin bozuk olduğunu zannediyor.

¹¹⁸ Geveze, No:15, 16 Ağustos 1324

¹¹⁹ Geveze, No:19, 20 Ağustos 1324

Şekil 5.30: Baba ile Oğul Arasındaki Muhavere¹²⁰

“Baba ile Oğlu Arasındaki Muhavere

-Oğlum, Mümin!

-Ne, ne, ne... ne, ne, ne efendim...

-A... a... a...

-Annem mi diyeceksin yavrum?

-Ha... ha... ha... ha... ha..

-Hahambaşı mı diyeceksin, hanım nine mi diyeceksin. Uzat bakalım dilini!..

-Hah... İşte... büyük dilim var, ama küçük dilim yok!

-Küçüğünü annen çalmıştı... Büyük için ne dersin?

-Helal olsun derim!..”

¹²⁰ Geveze, No:19, 20 Ağustos 1324

Şekil 5.31: Bazı Hainlerin Hastalığına Binaen¹²¹

“Bazı Hainlerin Hastalığına Binaen Hapishaneden Çıkarılıp Büyük Ada’ya Gittikleri

-Bu kim?

-Bir lord...

-Ne kadar zayıf.

-Evvelden şişman idi.

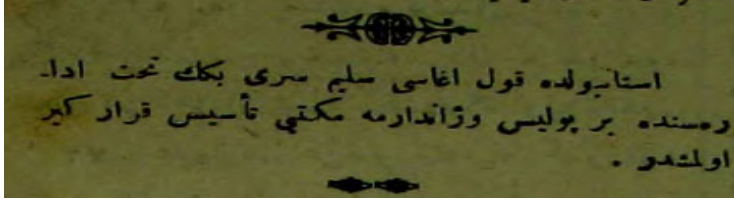
-Buna ne oldu?

-Sızdırıldı, sızdırıldı, sızdırıldı, böyle kaldı.

-Püsküle ne diyeceksin?

-O da zayıflığından bilistifade her biri bir hava çalışıyor.”

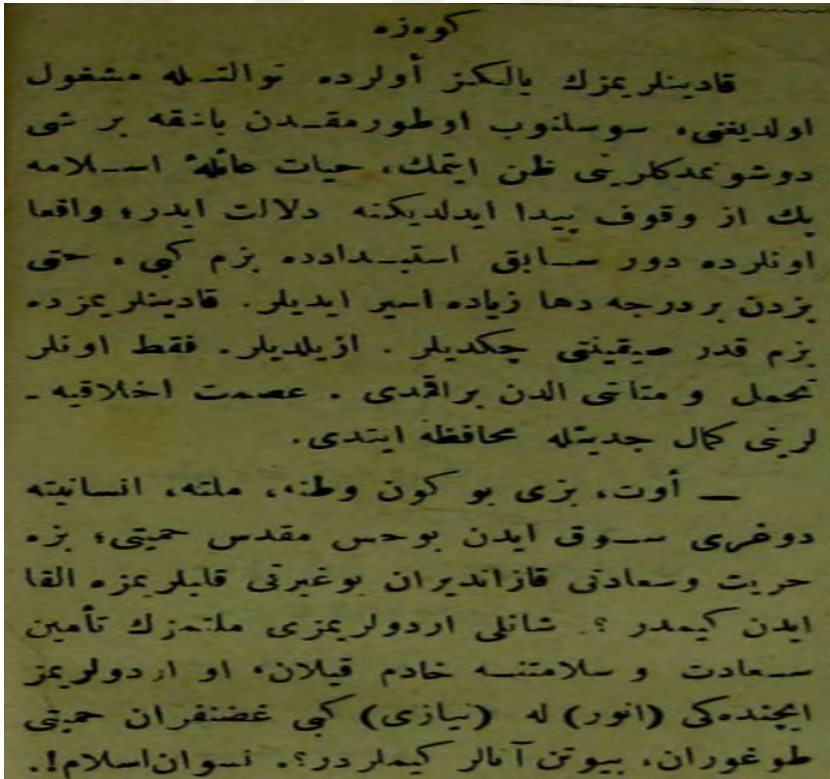
¹²¹ Geveze, No:23, 24 Ağustos 1324

Şekil 5.32: Polis ve Jandarma Okulu Tesis Edilmesi¹²²

“İstanbul’da Kolağası Selim Sırrı Bey’in taht-ı idaresinde bir polis ve jandarma mektebi tesis karargir olmuştur.”

24 Ağustos 1324 (6 Eylül 1908) tarihli habere göre Kolağası Selim Sırrı Beyin yönetiminde Avrupaî usullere göre eğitim verecek olan bir polis ve jandarma mektebinin açılması yönünde karar alındığını belirtiyor. Sami Paşa öncülüğünde İstanbul Polis Okulu (Dersaadet Polis Mektebi) 1909 yılında Zaptiye Nezareti yerine Emniyet-i Umumiye Müdürlüğünün kurulmasında sonra hayata geçirilebilmiştir. Yani bu haber metninden bir yıl sonra polis mektebi açılmıştır. 1908 yılında Selanik’te bulunan Jandarma Zabıt Mektebi de Yıldız Sarayına taşınmış ve 1910 yılından itibaren faaliyetlerine buradan devam etmiştir.

Şekil 5.33: Kadınlarımıza Dair¹²³

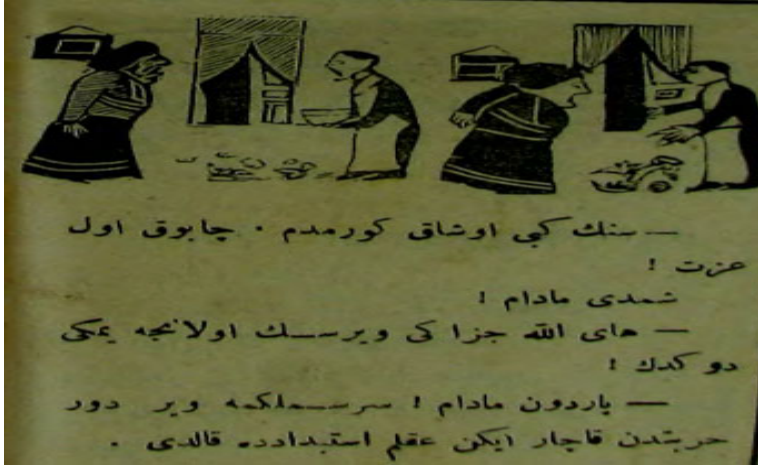
¹²² Geveze, No:23, 24 Ağustos 1324

¹²³ Geveze, No:22, 23 Ağustos 1324

Kadınlarımız hakkında gazete de geçen metinlerden biri de yukarıdaki bu metindir.

“Kadınlarımızın yalnız evlerde tevellütle(çocuklarla) meşgul olduğunu, söylenip oturmaktan başka bir şey düşünmediklerini zan etmek hayatı aileyi İslam’a pek az vukufu peyda edildiğine delalet eder. Vakaen onlarda devri sabıkı istibdatta bizim gibi, hatta bizden bir derece daha ziyade esir idiler. Kadınlarımızda bizim kadar sıkıntı çektiler. Ezildiler. Fakat onlar tahammül ve metaneti elden bırakmadı. İsmeti ahlakiyelerini kemali ciddiyetle muhafaza itti. Evet, bizi bugün vatana, millete, insaniyete doğru sevk eden bu his mukaddes hamiyeti, bize hürriyet ve saadet ve selametine hadim kılan, o ordularımız içindeki (onur)la (niyazi) gibi gazanferan hamiyeti doğuran, büyüten onlar kimlerdir? Nisvanı İslam değil mi?”

Hürriyet ve istibdat kavramları geveze gazetesinde oldukça fazla işlenen konulardan biridir. Hemen hemen her sayısında bu kavramlarla ilgili bir yazı yahut karikatür görmek mümkündür. 26.sayısında yayınlanmış olan bir karikatür aşağıda verilmiştir. Uşak’ın adının İzzet olması ile dönemin sadrazamı İzzet Paşa arasında bir bağlantı var mıdır, bilmiyoruz.

Şekil 5.34: Uşak İzzet¹²⁴

- “–Senin gibi uşak görmedim. Çabuk ol izzet!
–Şimdi madam!
–Hay Allah cezanı versin, olanca yemeği döktün!
–Pardon Madam! Sersemliğime ver, devri hürriyetten kaçarken aklım istibdatta kaldı.”

¹²⁴ Geveze, No:26, 27 Ağustos 1324

Hapishanedeki mahkûmlar da gazetenin sık sık işlediği temalardan biridir. Yandaş mahkûmlar için güzellemler yapılırken, kendilerine muhalif olanlarla ilgili aşağılayıcı çizimler yapmaktan geri durmamışlardır.

Şekil 5.35: Hapishanede¹²⁵

“Millet Düşmanı Alçakların Hapishanedeki Halleri”

Şekil 5.36: Hırsızla Mal Sahibi¹²⁶

“Hırsızla Mal Sahibi

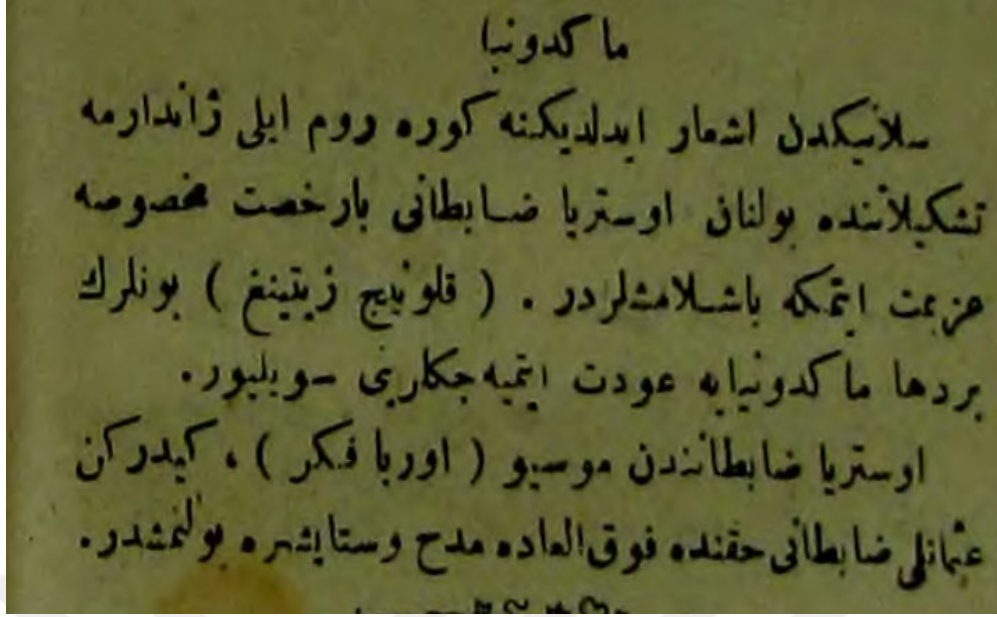
Hırsızın kasasını açtığını görünce hiç telaş etmeyerek hırsıza hitaben:

-Acele etme oğlum, boş boş. Aç çünkü onun anahtarını kaybettim, kimse açamadı.

Eğer sen açarsan aferin derim.”

¹²⁵ Geveze, No:26, 27 Ağustos 1324

¹²⁶ Geveze, No:28, 29 Ağustos 1324

Şekil 5.37: Makedonya¹²⁷

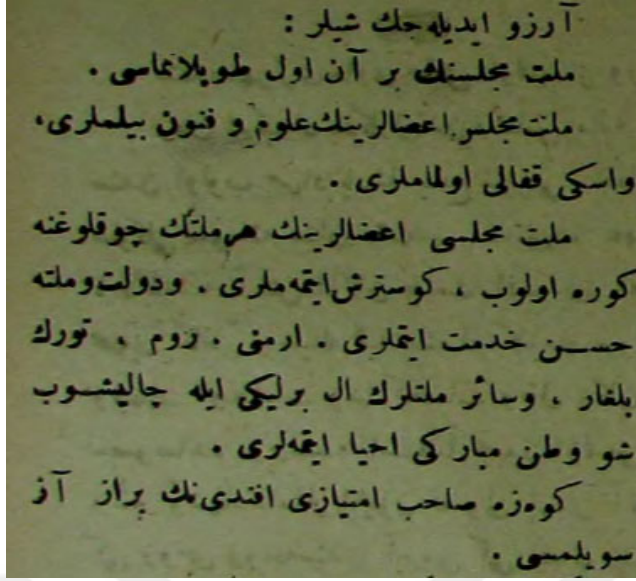
“Makedonya

Selanik’ten iş’ar edildiğine göre Rumeli Jandarma Teşkilatında bulunan Avusturya zabitanı Barhast mahsusa azimet etmeye başlamışlardır. (Kaloniç Zitinağ) bunların bir daha Makedonya’ya avdet etmeyeceklerini söylüyor. Avusturya zabitanından Mösyö (Urbafeker) giderken Osmanlı zabitanı hakkında fevkalade methu sitayişde bulunmuştur.”

Osmanlı Devleti, Makedonya’da bozulan asayişi yeniden temin etmek için ve jandarma teşkilatının ıslahı konusunda gerekli çalışmaları yapmaya başlamışken Bulgaristan’da ve Selanik’te patlayan bombalarla birlikte Makedonya’da isyan vakası şeklinde kamuoyuna düşen haberlerle biranda Avrupa Devletlerinin gündeminde yer etmiş ve Osmanlı’yı baskı altına çalışmışlardır. İngilizlerin başını çektiği bu devletler Sultan Abdülhamit’e bir ıslah programı sunmuşlardır. Mürzsteg Programı olarak bilinen bu programa ilişkin bir haber metni de Geveze gazetesinde yer almıştır. Bu programa göre İtalyan bir generalin komutası altında İngiliz, Fransız, Avusturya, Rus, İtalyan ve Alman zabitlerinden oluşan bir teşkilat oluşturulacaktı. Avrupalı zabitler gelmeden önce 1904 yılında Jandarma Nizamnamesi yayınlanmış ve hemen yürürlüğe girmiştir.¹²⁸

¹²⁷ Geveze, No:28, 29 Ağustos 1324

¹²⁸ Reyhan, Cenk, Serap Sert, “Asakir-i Zaptiyeden Jandarmaya: Osmanlı Kamu Düzeninde Mahalli Asayiş ve Emniyetin Korunmasında Güvenlik Kurumu”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C: 40, S: 70, 2021, ss. 407-447.

Şekil 5.38: Arzu Edilen Şeyler¹²⁹

“Arzu Edilen Şeyler:

Millet Meclisinin biran evvel toplanması. Millet Meclisi azalarının ulum ve fenun bilmeleri ve eski kafalı olmamaları. Millet Meclisi azalarının her milletin çokluğuna göre olup, gösteriş etmemeleri ve devlet ve millete hüsnü hizmet etmeleri. Ermeni, Rum, Türk, Bulgar vesair milletlerin el birliği ile çalışıp şu vatani mübareki ihya etmeleri. Geveze sahibi imtiyazı efendinin biraz az sevilmesi.”

Kapalı bulunan Meclisi Mebusanın açılması ve seçilecek milletvekillerinde bulunması gereken özellikler ‘Arzu Edilen Şeyler’ başlıklı haberde belirtilmiş.

Şekil 5.39: Zevzek ile Geveze¹³⁰

¹²⁹ Geveze, No:29, 30 Ağustos 1324

¹³⁰ Geveze, No:38, 8 Eylül 1324

“Zevzek – Ayol bu nedir?

Geveze – Ne olacak serasker ile haraminin haram paralar arasında banyo ediyorlar.

– A! Bunun bir faydası var mıymış?

–Artık onlara sor

–Hele seraskere bak sen, boğulacak.

–İlahi hiç o boğulur mu, gırtlığına kadar dolsa yine boğulmaz artık alışmış.”

Gazetenin yayın tarihi 8 Eylül 1324 (m. 21 Eylül 1908) olduğuna göre dönemin seraskeri Mehmed Rıza Paşa kastedilmektedir. 1844 doğumlu paşa II. Abdülhamit döneminde 17 yıl seraskerlik yapmıştır. 1885-1888 yılları arasında Edirne’de Fırka komutanıyken II. Abdülhamit koruması olarak İstanbul’a çağırılmış ve 2.Fırka komutanlığına atanmıştır. Yaptığı hizmetlerden ötürü 1891 yılında Ferik rütbesine terfi ettirilmiştir ve ardından Müşir rütbesine terfi ettirilerek Serasker olarak atanmıştır. 1891 ile 1909 yılları arasında bu görevi yürütmüştür. 1920 yılında vefat etmiştir.¹³¹

Şekil 5.40: Peder ile Oğlu Arasında¹³²

¹³¹ Zortul, Muhammet Veysel, *Son Serasker Mehmed Rıza Paşa*, İskenderiye Kitap, İstanbul, 2015.

¹³² Geveze, No:39, 9 Eylül 1324

“Peder ile Oğlu Arasında:

–Efendibaba, darılmaz iseniz size bir şey soracağım. Şimdilik gazeteyi bırakınız

–Sor bakayım

–Biz çocuklar mektebin tatil gününde öteberi oyun (köşe kapmaca) (topaç çevirme) sair bunlar gibi şeyler oynarız. Baksanız A! Devir istibdat paşalar hiç iş görmezlermiş. Onlar oyun mu oynuyordu.

–Ona ne şüphe oğlum, sen köşe kapmaca ile topaç çeviriyordun, hâlbuki onlar (para kapmaca) ile bizi çeviriyorlardı.”

Şekil 5.41: Memduh Paşa Adada¹³³

“Memduh Paşa Adada

–Paşa hazretleri bir şişe şampanya arzu buyurulur mu?

–Sizin gibi heriflerin eh cezasını versin.

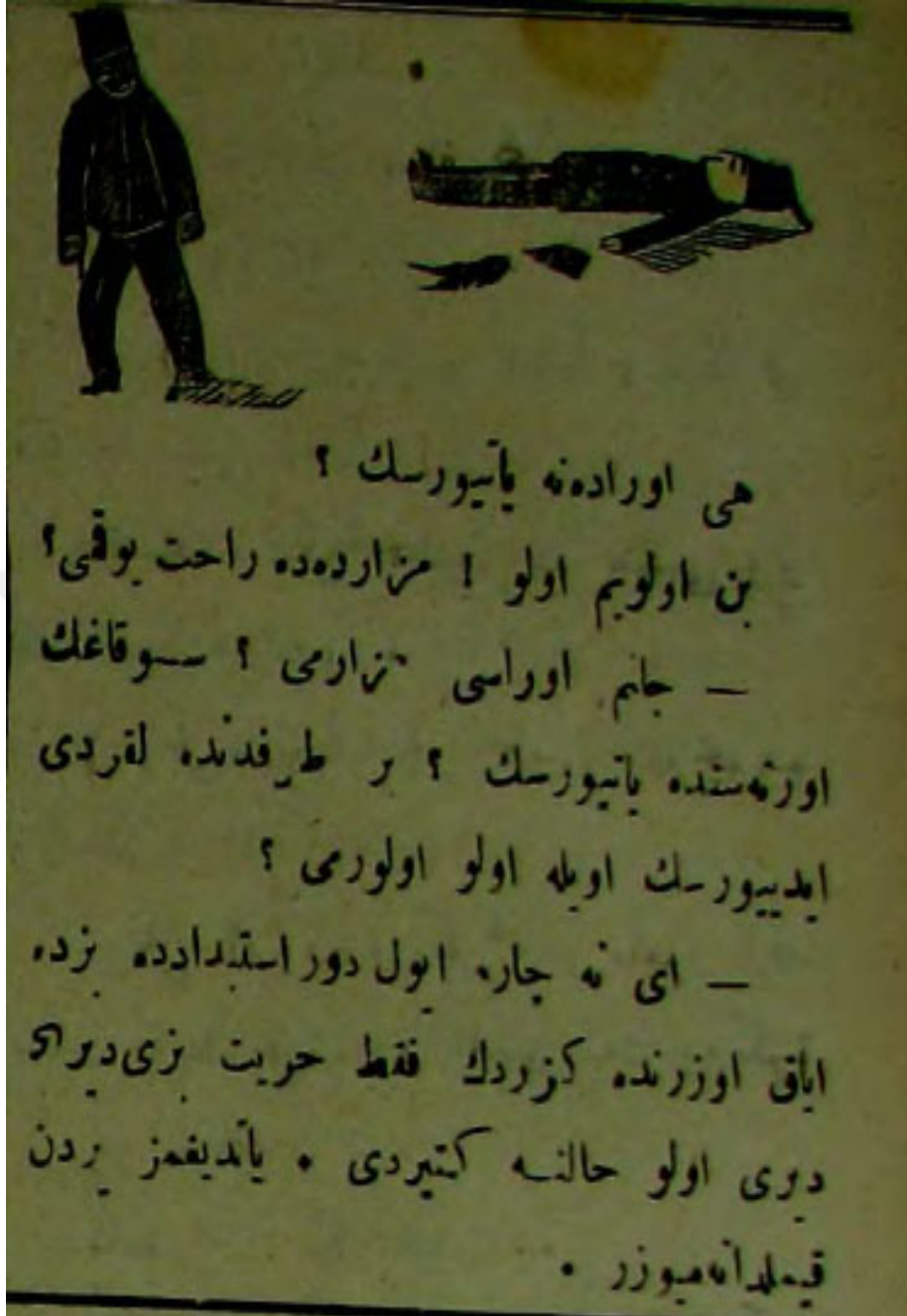
–Bekir ağanın bölüğünde iken hiç hatırımlı sormadınız, bütün paraları kusup beş parasız kaldığımı anladıktan sonra alaya mı kalkışıyorsunuz. Önümdeki şampanya değil kuyu suyudur.

–Mideniz bozulmaz mı?

–Bekir ağanın tevkifhanesinde olanca serveti kustuktan sonra midem de yerine geldi.

Ne çare kaderde var imiş ayrılmak.”

¹³³ Geveze, No:38, 8 Eylül 1324

Şekil 5.42: Ölü Adam¹³⁴

“Hey! Orada ne yatıyorsun?

Ben ölüyüm ölü! Mezarda da rahat yok mu?

–Canım orası mezar mı? Sokağın ortasında yatıyorsun. Bir taraftan da lakırdı ediyorsun, öyle ölü olur mu?

–Ey ne çare ayol, devri istibdatta biz de ayak üzerinde gezerdik fakat hürriyet bizi diri diri ölü haline getirdi. Yattığımız yerden kımıldanamıyoruz.”

¹³⁴ Geveze, No:38, 8 Eylül 1324

Şekil 5.43: İstibdat Azmanlarından Birisiyle Mülakat¹³⁵

“İstibdat Azmanlarından Birisiyle Mülakat

–Herif, kaç numero (numara) yaka kullanıyorsun?

– 32 numero paşam, zat-ı alinizinki kaçtır?

–Altmış numero

–Vay babam vay! Sende bu gırtlak bu işkembe var iken ilerude bir hakta bulunmayacak Odesa sığırı gibi boyunduruğa koşacağız.”

Dönemin paşalarının sürekli bir hırsızlık ve sürekli bir mal toplama derdinde olduğu tezi çokça işlenmiştir. Bu yöndeki karikatürlerden biri de 42. sayıda yayınlanmış üstteki karikatürdür. Hangi paşa olduğu bilinmeyen karikatürdeki paşanın boyun yakalık ölçüsünün çok olduğundan aşırı derecede yediğine işaret yoluyla eleştirel bir yaklaşım sergilenmiştir.

¹³⁵ Geveze, No:42, 12 Eylül 1324

Şekil 5.44: Pederle Oğlu¹³⁶

“Pederle Oğlu

–Baba, yalan söylemek günah değil mi?

–Evet.

–Bugün bana hocam cebren (zorla) yalan söyledi.

–Bu mümkün değil, hiç öyle şey olur mu?

–Evet, daima iyi çalışacağımı bana vaat ettirdi.”

Yukarıda baba ile oğlu arasında geçen eğitimle ilgili komik diyalog, geçmiş dönem öğrencileriyle günümüzdeki öğrenciler arasında çok büyük farklar olmadığını gösteriyor.

¹³⁶ Geveze, No:48, 18 Eylül 1324

Şekil 5.45: Yalancı¹³⁷

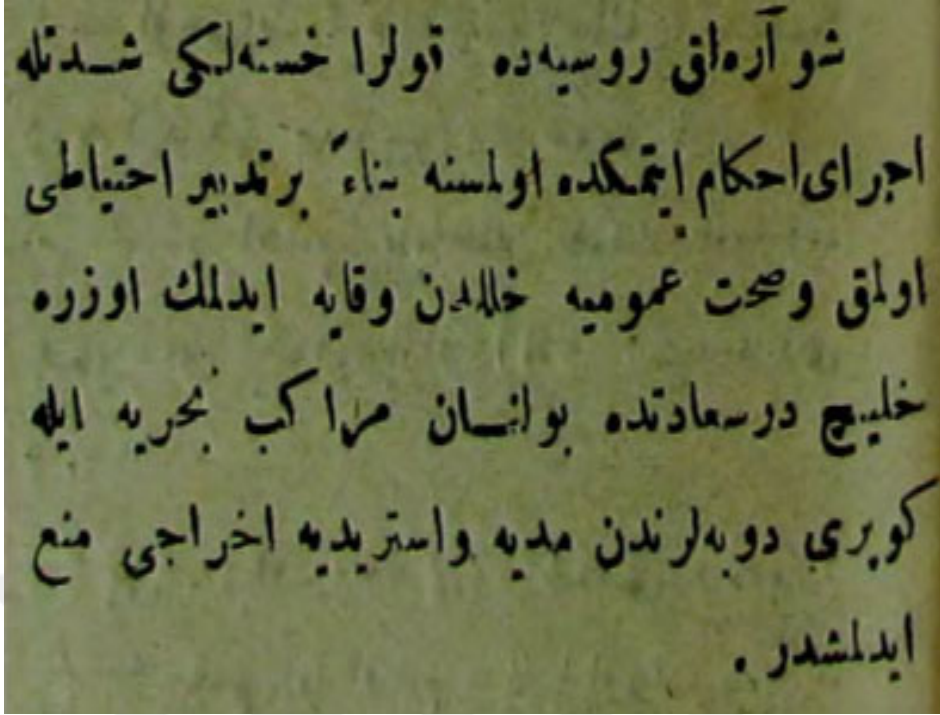
“—Oğlum bana bak, sen zekiysen sana bir şey soracağım. Bir yalan söyle ama hiç söylemediğin yalan lakırdılardan.

—Siz bir cesur, namuslu adamsınız.

—Bu kadar mı?

—Bu kadar.”

¹³⁷ Geveze, No:47, 17 Eylül 1324

Şekil 5.46: Midye İhracatının Yasaklanması¹³⁸

“Şu aralık Rusya’da kolera hastalığı şiddetle icra-i ahkâm etmekte olmasına binaen bir tedbir ihtiyatı olmak ve sıhhati umumiye halelden vikaye (korumak) edilmek üzere Haliç Dersaadette bulunan merakib-i bahriye (deniz araçları) ile köprü dubalarından midye ve istiridye ihracı mâni edilmiştir.”

Gazetede yer yer Dünyadaki ülkelerle ilgili haberlerde çıkmaktadır. Bunlardan biri de 20.yüzyılın başlarında Rusya’da yaşanmış olan büyük bir kolera salgınıdır. Haberde deniz taşıtlarından ve dubalar ile köprülere yapışık durumdaki midyelerin toplanıp ihracatının yasaklandığı ifade edilmiş.

Tarih boyunca insanoğlu birçok afet, hastalık ve musibetlerle karşılaşmıştır. Bunlardan birisi de kolera hastalığıdır. Osmanlı Devleti zamanında da kolera hastalığından insanlar mustarip olmuşlardır. Kolera hastalığının doğuş yeri Hindistan’da yer alan Ganj ile Brahmaputra nehirleri arasındaki bölgedir. 19.yüzyıl başlarından itibaren küresel bir tehdit halini almıştır. 1822 yılından itibaren Osmanlı coğrafyasında da görülmeye başlamıştır.¹³⁹ 1908 yılında Rusya’da ortaya çıkan salgınla ilgili alınan tedbir haberimizin konusu olmuştur.

¹³⁸ Geveze, No:48, 18 Eylül 1324

¹³⁹ Yılmaz, Özgür. “1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 2017, 6(1): 23-55.

Şekil 5.47: Kibirli Adam¹⁴⁰

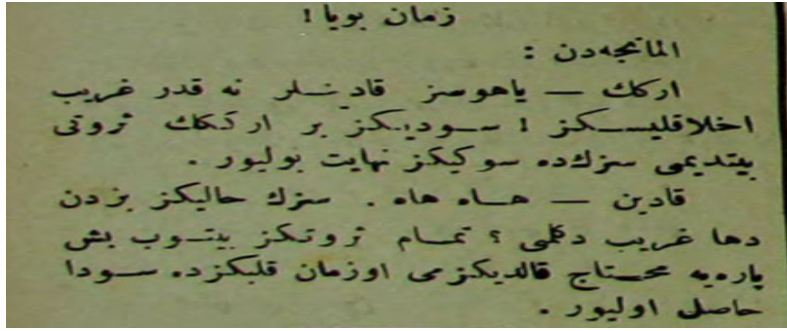
“Gayet kibirli adamın biri büyük bir rütbeye nail olur. Aziz arkadaşlarından biri tebrike gidip yanına gittiğinde o mütekebbir sahte nazarlarla gelen arkadaşını tanımamazlığa gelerek:

–Sen kimsin, ne için geldin?

–Efendimizin gözüne perde geldiğini duydum da onun için geldim.”

Kibirli yöneticiler her dönemde insanlar için sorun teşkil etmiştir. İlk günah olarak kabul edilen kibir ile alakalı bir karikatürü de gazete de yayınlamayı ihmal etmemişlerdir.

¹⁴⁰ Geveze, No:50, 20 Eylül 1324

Şekil 5.48: Zaman Bu Ya!¹⁴¹

“Zaman Bu Ya!

Erkek- Ya hu siz kadınlar ne kadar garip ahlaklısınız! Sevdiğiniz bir erkek serveti bitti mi sizin de sevginiz nihayet buluyor.

Kadın- Hah hah, sizin haliniz bizden daha garip değil mi? Tamam servetiniz bitip beş paraya muhtaç kaldınız mı o zaman kalbinizde sevda hâsıl oluyor.”

Şekil 5.49: Bu Nedir?¹⁴²

“Bu nedir, biliniz! Hal edenlere mükâfat olarak birinciye bir (turp), ikinciye bir (şalgam), üçüncüye bir kereviz ve üçüncüden sonrakilere de birer adet (karanfil) verilecektir. Ciddi: Hakikaten hal edenlerden birinciye bir kitap, ikinciye idarehanemizden almak şartıyla (Geveze)’nin bir haftalık abonesi.”

¹⁴¹ Geveze, No:51, 21 Eylül 1324

¹⁴² Geveze, No:52, 22 Eylül 1324

Şekil 5.50: Uyuyan Adam¹⁴³

“–Birader artık kalk, saat altı buçuğa geliyor. Kaleme gidelim.

–Siz gidiniz, belki ben sekize, dokuza doğru gelirim.

–A... Şaşırdınız mı şimdi ne âlemdeyiz.

–Hah, sahih unuttum hürriyet âlemindeyiz ama lakin ben hür olamayacağım!

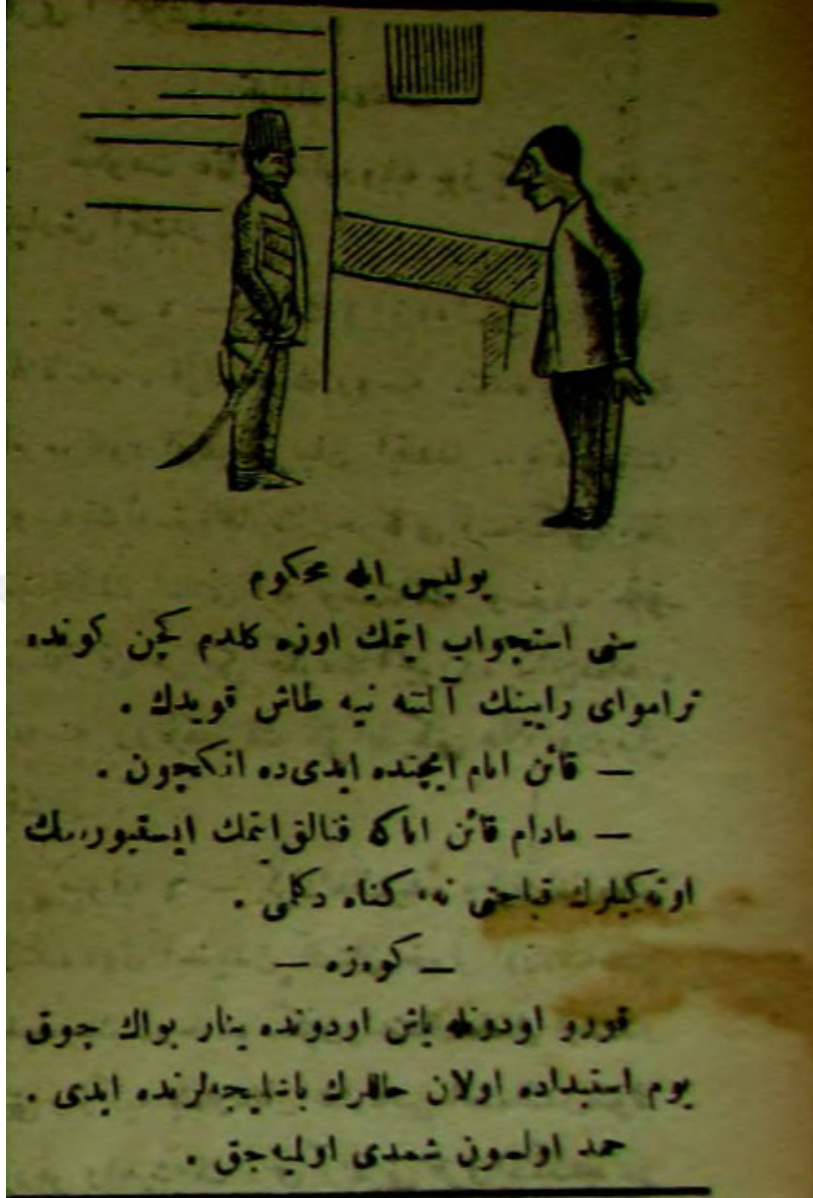
–Neden?

–Sıcak yatağı kim bırakacakta kaleme gidecek.

Geveze

Çalışmayan adama ekmek yok. O eski devir geçti, şimdi çalışmalı.”

¹⁴³ Geveze, No:53, 23 Eylül 1324

Şekil 5.51: Polis ile Mahkûm¹⁴⁴

“Polis ile Mahkûm

Seni İsticvab (sorgu) etmek üzere geldim. Geçen günde tramvay rayının altına niye taş koydun?

–Kaynanam içindeydi de onun için.

–Madem kaynana fenalık etmek istiyorsun ötekilerin kabahati ne, günah değil mi?

Geveze

Kuru odunla yaş odun da yanar. Bu en çok yevmi istibdade olan hallerin başlıcalarında idi. Hamd olsun şimdi olmayacak.”

¹⁴⁴ Geveze, No:56, 26 Eylül 1324

ایکی کئی آرم سنده
 — بایرام یا قلاشدی. برقات الیسه ایستورم
 — آما بیلیم نروده یایدیرسم ؟
 — هانکی مالان آلق ایستورسکز ؟
 — اوراسی دها تمین ایتمدم بقالم هانکیسی
 ایشمه کلیرسه ..
 — ها باق برشی سویلیهیم . صاقین قطعیا
 آلمان و آوستریا مالارندن آلیکتر . حیث و وطنیر-
 و رلاک نامنه بو خاطر کزده اولسون .
 — سبی ؟
 — آوت آلیکتر . و ذره قدر حیثی اولان ،
 بونلری قطعیا آلاملیدر . اونلر بزم دشمنیز . عد
 واکیرمزدور . بزر اونلرک مالی آلمه-له یاره منری
 اونلره قایدیرمش اولورز .
 — یا هانکیلرینی آلهلم !
 — بزم مملکتتمزده بایبلانلرک نهسی وار .
 اونلردن بر آرز قرقلی اولسه بیله بو بزمه . کندی
 مملکتتمزک . کندیتمزک اولدیغی ایچون هیسندن
 ایوکلیر . اونلری آلهلم . واکر مطلقا اجنبی
 مالی اواق لازم کله بیله ، انکلیر مالی فرانسر
 مالی آلهلم .
 — یکی آما آله جقمز ماللرک آوستریا و المانیا
 مالی اولدیغی نرودن بیله جکز ؟
 — اوننی ده یارین سویلرم .
 — او حالده بن ده آوستریا ، المانیا اتمه سندن
 بش پارلاک برشی آلیسه جقمه حیثم نامنه سوز

Şekil 5.52: İki Kişi Arasında¹⁴⁵

ویریورم .
 — هاح . . ایشته بویله اولمی . بتون حیثلی
 عثمانلیرده بوکا بویله ال برلیکله عهد ایتمایدور .

Şekil 5.53: Şekil 5.52'nin devamı

¹⁴⁵ Geveze, No:57, 27 Eylül 1324

“İki Kişi Arasında

–Bayram yaklaştı. Bir kat elbise istiyorum, bilmem ama nerede yaptırısam?

–Hangi maldan almak istiyorsunuz?

–Orasını daha tayin etmedim. Bakalım hangisi işime gelirse...

–Ha! Bak bir şey söyleyeyim sakın katiyen Alman ve Avusturya mallarından almayınız.

–Hamiyet ve vatanperverlik namına bu hatırınızda olsun.

–Sebebi?

–Evet, almayınız. Vüzera kadar hamiyeti olan bunları katiyen almamalıdır. Onlar bizim düşmanımız. Adu ekberimizdir. Biz onların mallarını almakla paramızı onlara göndermiş oluruz.

–Ya hangilerini alalım?

–Bizim memleketimizde yapılanların nesi var. Onlardan biraz farklı olsa bile, bu bize kendi memleketimizin, kendimizin olduğu için hepsinde iyi gelir. Onları alalım. Ve eğer mutlaka ecnebi malı almak lazım gelse bile, İngiliz malı, Fransız malı alalım.

–Peki, ama alacağımız malların Avusturya ve Almanya malı olmadığını nereden bileceğiz.

–Onu da yarın söylerim.

–O halde ben de Avusturya, Almanya emtiasından beş paralık bir şey almayacağıma hamiyetim namına söz veriyorum.

–Hah... İşte böyle olmalı. Bütün hamiyetli Osmanlılarda buna böyle el birliği ile ahd etmelidir.”

Yukarıdaki diyaloga bakılırsa Osmanlı devlet ricali ile Geveze gazetesi arasındaki görüş ayrılıkları daha iyi görülecektir. Bosna Hersekle ilgili tutumundan dolayı Avusturya’yı boykot Osmanlı kamuoyunun gündemindedir. Ancak bu dönemde İngiltere geleneksel Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünü koruma politikasından vazgeçmiştir. Bunun neticesinde Osmanlı Devleti ile Almanya ve Avusturya Devletleri arasındaki dostluk ilişkileri gelişmiş bu dostluk ilişkileri neticesinde de Birinci Dünya Savaşında Osmanlı ile Almanya ve Avusturya ‘İttifak Devletleri’ olarak İngiltere ve Fransa’ya karşı aynı tarafta savaşmışlardır.

5.2 Perde Gazetesi (1911)

Gazetenin yayınlanan ilk sayısındaki logosuna göre 21 Teşrinisani 1327 (m. 4 Aralık 1911) tarihinde ilk sayısı yayınlanmıştır. İmtiyaz sahibi Kirkor Faik'tir. Ser muharrirlik görevini A. Rıfkı yaparken, heyet-i tahririye müdürlüğü görevini A. Sami üstlenmiştir. Abonelik ücretleriyle ilgili olarak, bir seneliği yüz nüsha itibariyle 25, altı aylığı 13 kuruştur. Memleketi ecnebiye için senelik 10, altı aylığı 5 frank olarak belirlenmiştir. İdarehanesi Divanı Umumiye karşısında Mahmud Paşa Camii Şerifi Caddesinde 13 numaralı daire-i mahsusadır. Logosunun hemen yanında Fransızca olarak "Perde Journal Satirique Stamboul" ifadesi yazılıdır. Logonun altında nüshası 10 paradır ile "Vakti Geldiği Zaman Açılır Perde-i İbrettir" ifadesi yer almıştır.¹⁴⁶ Karagöz gibi geleneksel şeklinde yayınlanmıştır. Yazıların çoğunluğu imzasızdır. Önemli konu başlığı ise Takvim-i Ceraid adlı bölümlerdir.¹⁴⁷ Gazetenin ilmühaber tarihi olarak 13 Teşrinisani 1327 tarihi kayıtlıdır.¹⁴⁸

Gazetenin ilk sayısındaki manşet şeklinde verilen karikatür dikkat çekicidir. 327 Emniyeti Siyasiye Bakkaliyesi adlı dükkânda siyasilerin kafa resimleri paylaşılmış ve satışa çıkarıldığı anlaşılmaktadır.

Şekil 5.54: Perde Gazetesinin İlk Sayısı

¹⁴⁶ Perde, No:1, 21 Teşrinisani 1327

¹⁴⁷ Altın, a.g.m

¹⁴⁸ Gazel, Ahmet Ali; Ortak, Şaban. İkinci Meşrutiyet'ten 1927 Yılına Kadar Yayın İmtiyazı Alan Gazete ve Mecmualar (1908-1927). *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2006, 7.1: 223-256.

Şekil 5.55: Siyaset Bakkalı¹⁴⁹

“— Maşallah! Kolay gele...”

—Kolaysa başına gelsin! Fakat daha muvazenenin (ölçmenin) neticesi belli olmadı...”

Karikatürde görülen tartının bir kefesine konan bir devlet adamının, tartının diğer kefesine konulan birden fazla devlet adamıyla kıyaslaması yapılmaktadır. Hangi tarafın daha ağır basacağını neticesi ise henüz belli değildir.

¹⁴⁹ Perde, No:1, 21 Teşrinisani 1327

Şekil 5.56: Sosyalistler¹⁵⁰

—Kuzum Karagöz! Bunlar kim? Bu balkondaki adam niçin zırlı elbise giymiş?..
—Bunlar sosyalistlerle, Osmanlı kurşununa uğrayanların taallukatı (yakınları)...
Balkondaki de babasına benzemek için zırlanmış(!)...”

Gazetenin ilk sayısında yayınlanmış başka bir karikatürde ise Trablusgarp’ta yaşanan gelişmelerde ele alınmıştır. Bu konuyu işleyen karikatürlerden biri de yukarıdaki karikatürdür. Zırlarını kuşanıp balkona çıkmış sosyalizm yanlısı bir siyasetçi ve destekçileri çizilmiştir. Halkın taşıdığı pankartta faşist İtalyanları lanetleyen “Alabas İtalietya ane” ifadesi yer almakta. Yine aynı pankartta Osmanlıca

¹⁵⁰ Perde, No:1, 21 Teşrinisani 1327

“Kahrolsun Zalim İtalya” yazılmıştır. Dönemin şartları göz önüne alınırsa İtalyan devleti faşizme doğru kaymakta ve nihayetinde de Mussolini önderliğinde faşizme geçilmiştir.

Osmanlı Devleti için 20.yy. başları zorlu zamanlardır. Devletin yıkılmak üzere olduğu, her yönden kuşatma altında olduğu bütün kesimlerin malumudur. Hemen hemen her kesim devletin kurtuluşuna reçete olacak, bu sıkıntılı durumdan devleti kurtaracak çözümler üretme gayreti içerisine girmiştir. Tabiri caizse her kafadan bir ses çıkmıştır. Perde gazetesi de üçüncü sayısında batan Osmanlı Devleti’ni bir gemiye benzetmiş ve içindekileri kurtarma gayretini karikatürize etmişlerdir. Hacivat, Karagöz’den, gemidekileri kurtarmak için biraz daha gayret etmesini istemekte ve buna karşılık Karagöz’den himmet etmesini istemektedir. Tasavvuf kavramları olan gayret ve himmet kelimeleri bu karikatürde kullanılmış ve himmetin gayrete bağlı olduğu bir kez daha vurgulanmıştır.

Şekil 5.57: Batan Gemi¹⁵¹

“—Aman Karagöz! Gayret!...

—Hacivat! Senden de himmet... Allah muayyenimizdir (görendir)... İşine bak...

¹⁵¹ Perde, No:4, 3 Kânunuevvel 1327

Şekil 5.58: Muharrem Cilveleri: Meclisi Mebusan Kapısında¹⁵²

“Muharrem Cilveleri: Meclis-i Mebusan Kapısında

Muharrem geldi dayandı...

Sizden isteriz itimat

Otuz beşinci kapandı...

Doksan üçe var mı mezad

Fesh ü tadil boşa çıktı

Bizce her fırka yeksandır

Çünkü her kafa uyandı

İster (itilaf) (ittihad)

Hoy goy goy canım

Hoy goy goy canım...”

Osmanlı Devleti şeriat ile yönetilmiş bir devlettir. Dönemin şartlarında evlilik dışı ilişkiler büyük günah sayılmış ve toplum nazarında da kesin bir şekilde reddedilmiştir. Aynı şekilde içki içmekte büyük günah sayılmış ve kesin bir şekilde

¹⁵² Perde, No:5, 12 Kânunuevvel 1327

cezalandırıcı yasaklar zümresine konulmuştur. Ancak Perde gazetesinde dönemin şartlarını zorlayıcı ve toplumun değer yargılarını geri planda bırakan karikatürlerde yayınlanmamış değildir. Bunlarda biri de aşağıda verilen karikatürdür.

Şekil 5.59: Karagöz Beyoğlu'nda¹⁵³

“Karagöz Beyoğlu'nda

Her zaman usluluk olmaz, a Hacivat! Kızma.

Beni tarize eğer kalkar isem turp sıkırım...

Bazen bir yosma bulup aklıma açarak,

Süslenip böylece Beyoğlu'na doğru çıkarım.”

Perde gazetesi ismini Karagöz ile Hacivat oyununun perdesinde almış olmalıdır. Zira gazetede yayınlanan bütün karikatürlerde Hacivat ve Karagöz yer almaktadır. Gazetenin logosunda da belirtildiği gibi gerçeklerin perdeye aksettirilmesiyle izleyiciler oyunu izleyebilir. Bu sembolik çağrışımın yola çıkarak gazetede kendince

¹⁵³ Perde, No:4, 3 Kânunuevvel 1327

gerçekleri okuyucusuna görmesi için gazeteyi bir perde olarak kullanmaktadırlar.

Dönemin gazetelerinden Takvim-i Ceraid ile Perde arasında gazetede geçen bir atışma okuyucularına şöyle verilmiştir.

“Takvim-i Ceraid

Silah — İşte ben de size, yalnız ona değil bütün kitlenize, bütün azalarınıza, bütün fırkanıza, meydan okuyorum.

Perde — Vay Kahramanım! Vay Pehlivanım! Sakın mangal tahtasını, bayram haftası zan etme.

Keza— karşınızda bir Türkü, bir Osmanlıyı, bir genci bulacaksınız.

Perde — Haydi bulduk, ne olacak?

Keza — Beş yüz genç arkadaşım! liva-i hakikati tutarak evvela ben yürüyeceğim.

Perde — Hangi liva-i hakikati? Nereye? Yoksa Vardar kapısına mı?

Keza— Dünyada hiç taraftar bulamasam ta Merih’e kadar yükseleceğim.

Perde— Diyor ki şarkı: Bir insan kaçırdı mı mutlak...”¹⁵⁴

Perde gazetesi ilk sayısında İtalya’nın Trablusgarp saldırısı eleştirmiş, Bosna Hersek’le ilgili politikalarından dolayı Avusturyalılara uygulanmakta olan boykot gündemine taşımış ve Avusturya gibi İtalya’ya karşı da boykot kampanyalarının başlaması için kamuoyunda gündem oluşturmaya çalışmıştır.¹⁵⁵

Haftalık çıkan perde gazetesi uzun ömürlü olamamış, 12 Kânunuevvel 1327 (m. 26 Aralık 1911) tarihinde son sayısını çıkarmıştır.

5.3 Curcuna Gazetesi (1912)

Rumi takvime göre 20 Şubat 1327(m.4 Mart 1912) tarihinde ilk sayısı yayınlanmıştır. Gazetenin logosunun altında “İdare-i meşrutiyeye hadim, cuma ve salı günleri neşrolunur. Zülfü yâre dokunmaz musavver mizah gazetesidir.” yazılıydı.¹⁵⁶

Abonelik bilgileri gazetenin ilk sayısındaki logosunda vilayet için seneliği 35, altı aylığı 25 kuruş; İstanbul için idarehanesinden almak şartıyla seneliği 20, altı aylığı 12 kuruş fiyat belirlenmiştir. Gazetenin nüshası 10 paradan satışa çıkmıştır. İmtiyaz sahibi Geveze ve Perde gazetelerinin de imtiyaz sahibi olan Kırkor Faik Efendidir.

¹⁵⁴ Perde, No:5, 12 Kânunuevvel 1327

¹⁵⁵ Altın, *a.g.m.*

¹⁵⁶ Curcuna, No:1, 20 Şubat 1327

Gazetenin logosunun sol tarafında sermuharrir olarak G. Rıfki Bey adı geçmektedir. Logonun altında şu dörtlük yazılıdır.

“Başka unvan istemez tarafı beyan mesleğe
Olmasın beyhude evrak havadisi na’rezen
Her cihetle habbeza ismi muvaffak Curcuna
Kalmadı hacet metne çıktı artık Curcuna”

Yukarıdaki dörtlüğü açıklayacak olursak yaptıkları işe başka bir ad koyulmasını istememek ve yüksek sesle okuyarak evrakların boşa gitmesini arzu etmemekte ayrıca gazeteye konulan ismin hangi yönden bakılırsa bakılsın çok güzel olduğu ve curcuna isminin çok yakıştığını ifade bir dörtlük yazılmıştır.

Şekil 5.60: Curcuna Gazetesinin İlk Sayısında Kullanılan Logo¹⁵⁷

Gazetenin ömrü fazla uzun olmamıştır. 5 sayısı çıkmış olan gazetede 14 karikatür yer almıştır.¹⁵⁸

¹⁵⁷ Curcuna, No:1, 20 Şubat 1327

¹⁵⁸ İnan, Ruhi. Osmanlıca Mizah Süreli Yayınlarında Mizahın Kodları. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2016, 22: 1-33.

Şekil 5.61: İlk Sayıdaki Kapak Resmi¹⁵⁹

Gazetenin ilk sayısında kapak resmi olarak verilen karikatürde on beş kollu bir devlet adamının vergilerle insanların kendi kasalarına para koymalarını engellediği çizilmiştir. Her kolda bir vergi ismi yer almakta ve karikatürün altında ‘Eski Vergiler’ yazılıdır. Fransızca olarak karikatürün altında ‘les depôts de l'ancien regime’ (eski rejimin mevduatları/vergileri) yazılmıştır.

¹⁵⁹ Curcuna, No:1, 20 Şubat 1327

Gazetenin ilk sayısındaki takdim yazısında gazetenin tarafsız olduğu ve herhangi bir fırkanın veya cemiyetin sözcüsü olmadığını ve kimseye karışmadan yayın yapacağı ifade edilmiştir.

Curcuna isimli Mısır’da Ali Hafi tarafından başka bir gazete de yayınlanmıştır. Yine İstanbul’da Yusuf Niyazi tarafından basılmış ve uzun ömürlü olmadığı anlaşılan başka bir Curcuna gazetesi daha vardır.¹⁶⁰

Gazetenin ilk sayısında yayınlanmış ‘Tarihten Bir Sayfa’ başlıklı yazıda oldukça ilginç bir diyaloga yer verilmiştir.

“Tarihten Bir Sahife

Bilmem hangi tarihte Fransa’nın bilmem hangi eyaletinin hangi mektebinde bir imtihan esnasında muallim talebeden birine sormuş:

—Kalbin nerede?

Çocuk sol memesinin altında bulunan kalbini göstermiş.

Muallim:

—Bunu harita üzerinde gösterebilir misin?

Çocuk derhal büyük bir muharebe neticesinde Almanların eline geçen Als-Loren mıntikasını göstererek

—İşte, demiş.

Bizim Bosna Hersek... Rumeliyi Şarki... Zavallı kalbimizdir.”¹⁶¹

Dönemin şartlarına göre Osmanlı Devleti bütçesi çeşitli nedenlerle sürekli açıklar vermeye başlamıştır. Bu bütçe açıkları toplumun her kesimi tarafından eleştirilmeye başlanmıştır. Bu eleştirel şiirlerden birisi de ikinci sayısında yayınlanmıştır. Şiirde Osmanlı ekonomisinin başında bulunanların iktisatçı olmamasından yakınılmaktadır.

“Bütçe İçin

Kaçmada uyukum yatakta her gece fikir etmekten

Beş buçuk milyon açıkla, bütçenin noksanını

Ehline terk etmek lazım gelir her bir işi

İktisat erbabı artık toplansın damenini”¹⁶²

¹⁶⁰ Altın, *a.g.m.*

¹⁶¹ Curcuna, No:1, 20 Şubat 1327

¹⁶² Curcuna, No:2, 25 Şubat 1327

Gazetenin ikinci sayısındaki kapak karikatüründe iki Rus çarı arasında geçen diyalog okuyucularına verilmiştir.

Şekil 5.62: Büyük ve Küçük Çar¹⁶³

“Büyük ve Küçük Çar

N—Görüyorsun ya! Ufak bir patırtı seni de benim rütbede is ’ad etti (yükseltti). Bana müteşekkir olmalısın çünkü...”

¹⁶³ Curcuna, No:2, 25 Şubat 1327

Gazetenin çoğu karikatürü siyasi mesaj vermeye yönelik olmasına rağmen bazı karikatürleri de oldukça komik özellikler taşımaktadır. Bunlardan biri de üçüncü sayıda yayınlanan hasta ile doktor arasında geçen diyalogdur.

Şekil 5.63: Muayenehanede¹⁶⁴

“Muayenehanede

Hasta—Anlayamıyorum doktor! Öküz kadar kuvvetim var, kurt gibi iştahlı yemek yiyorum. Fakat geceleri beygir gibi sıtmalanıyorum.

Doktor—Siz bana geleceğiniz yerde bir eşek baytarına müracaat etseydiniz çok iyi olurdu.”

¹⁶⁴ Curcuna, No:3, 25 Şubat 1327

Gazetenin üçüncü sayısı ile ikinci sayısının çıkış tarihi olarak 25 Şubat 1327 tarihi yazılıdır. Aynı gün iki sayı birden mi çıkması pek mümkün olmasa da baskı hatası yüzünden böyle bir hata olmuş olabilir.

Tokanlıyan adlı kafede yaşanan ilginç bir olayda gazetede çizilmiş.

Şekil 5.64: Tokatlyanda¹⁶⁵

“Tokatlyanda

Müşteri—Bu ne pisliktir garson! Ter damlaları kahvemın içine damlıyor.

Garson—Daha iyi ya efendim. Bende şeker hastalığı var. Kahveniz şekerli olur.”

¹⁶⁵ Curcuna, No:5, 6 Mart 1327

İstiklal Caddesinde görevli polislerin yabancı dil bildiklerini gösteren bir karikatür. Polislerin kolunda İngilizce konuşabildiğini gösteren pazubandlar görevli polislere dağıtılmış olmalı.

Şekil 5.65: İstiklal Caddesinde Polisler¹⁶⁶

Meşrutiyet Döneminde en fazla eleştirilen konulardan biri günümüzde olduğu gibi sosyal adaletsizlik konusu olmuştur. Gelir dağılımındaki eşitsizlik gazetenin siyasi karikatürlerinden birine de konu olmuştur. Mebus, işçi ve askerin maaşları karşılaştırılmıştır. Para sözcüğü Farsçada kullanılan ‘pare’ sözcüğünden gelmektedir. İlk kullanıldığı zamanlarda gümüşün parçası gibi bir anlam taşıırken sonraları anlam genişlemesiyle tüm ödeme araçlarını kapsar hale gelmiştir.¹⁶⁷

Şekil 5.66: Meşrutiyet İdareye Mahsus Bir Bütçe¹⁶⁸

¹⁶⁶ Curcuna, No:5, 6 Mart 1327

¹⁶⁷ Karakoç, İrem. Osmanlı Devleti'nde Kâğıt Paraya Geçiş Sürecinde Evrak-ı Nakdiyyenin Yeri. *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, 2021, 1.

¹⁶⁸ Curcuna, No:6, 10 Mart 1327

“Meşrutiyet İdareye Mahsus Bir Bütçe

Mebus: Günde bir buçuk lira!

İşçi: Günde otuz para.

Asker: Günde elli para.”

5.4 Ezop Gazetesi (1908)

20 Ağustos 1320 (m. 2 Eylül 1908) tarihinde ilk sayısı yayınlanmıştır. Gazetenin imtiyaz sahipliğini ve mesul müdürlüğünü Mihran Efendi yapmıştır. Gazetenin ilk sayısında Diyojen adlı gazetenin resimlisi olarak çıktığı belirtilmiştir.¹⁶⁹ Gazetenin logosunda çarşamba ve cumartesi günleri yayınlandığı, milletin menfaatine ve devletin hizmetinde olduğu belirtilmiştir. Gazete kendini resimli gazete olarak tanıtmaya rağmen gazete de yer alan resim ve karikatürler oldukça azdır.

Şekil 5.67: Ezop Gazetesinin İlk Sayı Logosu

Gazetenin ilk sayısında yer alan bir haberde Hasan Ferit Efendinin Zuhuri adlı bir gazete çıkardığı yazılıdır. Haberde “Hasan Ferit adlı biraderi muhteremimiz Zuhuri ismiyle bir mizah gazetesi neşrine muvaffak olmuştur. Biraderimizi tebrik ve devamı neşrini temenni ederiz.”¹⁷⁰

5.5 Karakuş- Ezop Gazetesi (1908)

9 Eylül 1324 (m. 22 Eylül 1908) tarihinde ilk sayısı yayınlanmıştır. Ezop gazetesi kapatılınca devamı niteliğinde Karakuş-Ezop gazetesi çıkmaya başlamıştır. İmtiyaz sahibi ve mesul müdürü yine Mihran Efendi’dir.¹⁷¹ Gazetenin logosunda salı

¹⁶⁹ Altın, a.g.m

¹⁷⁰ Ezop, No:1, 20 Ağustos 1324

¹⁷¹ Altın, a.g.m

فره قوس

ازوب

شرائط اشتراك :

سه ساله يك باب سال
 جلد هفتمه تركه
 كتابخانه مستوفى آئين
 شريطه ۲۰۰ فروش
 و شريطه ۲۰۰ بسته
 اجريته برابر ۳۰
 فروشده .

امور اداره مائد
 مواد انچون صاحب
 امتياز مراجعت
 اينديده

Journal politique
 et humoristique

Directeur propri-
 etaire
MIHRAN
 Librairie turquie
 - Abonnement -
 Pour un an par poste
 le nombre ۱۰ par an

صاحب امتياز ومدير
 مسئول تركه كتابخانه
 مى صاحب
مهران

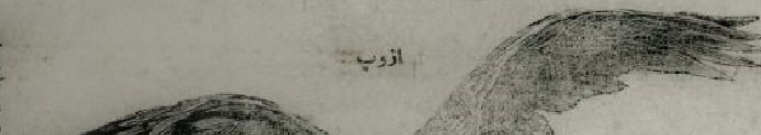
بو سته اجريش و شريطه
 مکتوبه قبول اولونيز .

مسئلكمزه موقوف
 اولان آتدوم المقتوبه
 قبول اولونيز
 دوچ اولونيزان اوران
 اعاده اينديز .

مردوزي :

محمد سداد و آگاه

نسخه ۱۰ (۱۰) باره در

Karakuş-Ezop gazetesi de Ezop gazetesi gibi uzun ömürlü olmamıştır. Son sayısı 17 Eylül 1324 (m.30 Eylül 1908) tarihinde basılmış ve toplamda üç sayı basılmıştır.

13 Eylül 1324 (m. 26 Eylül 1908) tarihinde ilk sayısı yayınlandı. Gazetenin logosundan da anlaşılacağı gibi Türkçe, Ermenice, Fransızca ve Rumca olmak üzere dört dilde yazılar basılmıştır. Nüshası 20 paradan satışı çıkarken; abonelik için İstanbul'dan 25 kuruş, taşradan 38 kuruş ve memleketi ecnebiye için 8 frank ücret belirlenmiştir. Yine gazetenin ikinci sayfasındaki bilgi bölümünde müessese müdürü olarak M.Necib ve Aram Efendi isimleri yazılıdır.¹⁷⁴ Gazetenin karikatürist kadrosunda İstefan Agayan gibi meşhur bir karikatürcü de bulunmaktadır. Gazetenin izin ruhsatı Kâğıtçı Artin Tanalyan adına alınmıştır. Gazete sadece üç sayı yayınlanabilmiştir.¹⁷⁵

¹⁷⁵ Altın, *a.g.m.*

Şekil 5.69: Hokkabaz Gazetesinin İlk Sayıdaki Logosu¹⁷⁶

Gazetenin logosunda Hokkabaz ismi Osmanlıca, Fransızca, Ermenice ve Rumca olmak üzere dört farklı şekilde yazılmıştır. Bu yönleriyle gazetenin ne kadar çok dilli olduğu görülmektedir.

HOKKA-BAZ		- 2 -		حق‌باز
Հիմնադիր-Տնօրենք, Գ. ՆԵՍՍԻԲ և ԱՐԱՄ	Υπότακ: ΝΕΣΣΙΒ και ΑΡΑΜ	Fondateur-Directeurs: M. NESSIB & ARAM	مؤسس-مدیرلر:م. نسیب و آرام	
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ Փրես, Միջ փողոց, քիւ 414.	Διεύθυνσις. M. Nessib et Aram, No. 414.	Administration. Grand Rue de Pétra, No 414.	محل اداره پتّاوغلنده جاده کبرده نومرو 414	
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏԱՍԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	ΣΥΝΔΡΟΜΑΙ.	ABONNEMENTS.	ابونہ برلی	
Պոլիս, ամբիպան 25 Դր.	Δι' Ήν Έτος 25 Դρ.	Un an 25 Piastres	استانبول ۲۵ غروش	
Գաւառներ 38 »	Έπαρχίαι 38 »	Provinces 38 »	طشره ۳۸ »	
Արասանման 8 Ժր.	Έξωτερικόν 8 Φρ.	Etranger 8 Francs	ممالك اجنبیه ۸ فراتی	

Şekil 5.70: Hokkabaz Gazetesinin Yayınlanan Künye Bilgileri¹⁷⁷

Künye bilgileri de en sağdan başlayarak Osmanlıca, Fransızca, Rumca, Ermenice şeklinde sırasıyla yazılmıştır. Gazetenin müessese müdürü, idare binasının adresi ve abonelik bilgileri verilmiştir.

¹⁷⁶ Hokkabaz, No:1, 13 Eylül 1324

¹⁷⁷ Hokkabaz, No:1, 13 Eylül 1324

Şekil 5.71: Almanya, İngiltere ve Türkiye¹⁷⁸

Gazetedeki çok dilli karikatürlerden biri de yukarıda verilen karikatürdür. Türkiye, İngiltere ve Almanya'nın temsili verildiği karikatürde geçen konuşmalar şöyledir:

“Almanya— Gel aşağı, kucağıma.

Türkiye— Sen bana gel...

İngiltere—Korkma benim mıhladığım şey yerinden kolay kolay sökülmez.”

Konuşmalardaki dikkat çeken unsur ise Osmanlı Devleti yerine Türkiye ifadesinin kullanılmasıdır. Dört dilli karikatür günümüzde de yok denilecek gibidir. Bir karikatürde dört dil kullanılması Osmanlı Devleti'nin kozmopolit yapısını gözler önüne sermektedir. Gazete bu yönünle de türünün tek örneğidir diyebilir. Osmanlı Devletindeki bürokrasinin işleyişi ile ilgili bir karikatür de ilk sayısının kapağında

¹⁷⁸ Hokkabaz, No:3, 3 Teşrinievvel 1324

yayınlanmıştır. Çözüm odaklı olmamak her zaman ve her devirde yakınılan konulardan biri olmuştur. İş yapma gayesinde olmayan insanlar vatandaşın önüne bürokratik engeller çıkarmış ve işlerin olurundan ziyade olmazına yönelik hareket etmişlerdir.

Şekil 5.72: Bürokrasi¹⁷⁹

“Bizi beyhude rahatsız ediyorsun, defaatle söyledik bu işin bu işin tesviyesi iki şey mütevakıftır: Birincisi... İkincisi...”

Görüldüğü işin çözümü noktasında yapılması gerekenler konusunda suskunluk vardır. Dönemin baskıcı rejiminden şikâyet edilen konulardan biri de matbuat konusundaki sansür olmuştur. Yine gazetenin ilk sayısında basın dünyasına yönelik yapılan baskıları eleştiren karikatürlerden biri yayınlanmış. Dört dilli yayınlanan bu karikatürde de basın dünyası bir bayan şeklinde tasvir edilmiş ve kurşuna dizilen bir esir gibi tahayyül edilmiştir.

¹⁷⁹ Hokkabaz, No:1, 13 Eylül 1324

Şekil 5.73: Matbuat Serbesttir¹⁸⁰

“Matbuat serbesttir...”

Gazetenin ikinci sayısında yalnızca Fransızca yayınlanmış olan Aritmetik isminde bir şiir bulunmaktadır. Günümüz şartlarında dahi müstehcen sayılacak ifadeler daha muhafazakâr olan o dönemki toplum için bile çok uç seviyededir. Belki de yalnız Fransızca yayınlanmasının sebebi 20. Yüzyıl başlarında Fransızcanın elit bir tabaka tarafından bilinmesi ve bu elit tabakaya hitap etmesinden dolayıdır.

¹⁸⁰ Hokkabaz, No:1, 13 Eylül 1324

“Arithmétique

Un et un font deux? La plaisante chose!

Quand, seuls à labri de tout importun ma bouche sunit a sa levre roso: un et un font un!

Deux et deux font quatre?

Oh! La bonne histoire

Quand mes bras fermes, en leur cercle brun, tiennent prisonniers ses deux bras divoire: deux et deux font un!

Deux et un font jrois?

Risible chimere!

Scellent pour jamais noire amour commun, survienne un enfant dont elle soit mere: deux et un font un!”¹⁸¹

“Aritmetik

Bir kere bir, iki eder mi? Eğlenceli şey!

Tüm davetsiz misafirlerden uzaklaşıp tek başımıza kalınca, ağzım onun pembe dudağıyla birleştiğinde:

Bir kere bir, bir eder!

İki kere iki dört eder mi?

Ah! İyi hikâye

Fildişi gibi beyaz olan kollarını kollarımın çemberinde bir esir gibi sımsıkı kavradığımda:

İki kere iki, bir eder!

İki kere bir, üç olur mu?

Gülünç birleşme

Ortak sevgimizi sonsuza dek mühürleyen, bir çocuk annesinde doğunca:

İki kere bir, bir eder!

5.7 Musavver Papağan (1908)

6 Eylül 1324 (m. 19 Eylül 1908) tarihinde ilk sayısı yayınlanmıştır. Sahibi imtiyaz olarak Karabet Efendi'nin ismi logoda geçer. Muharriri Hüseyin Hıfzı'dır. “Şimdilik haftada bir defa, cumartesi günleri neşrolunur. Vatan ve millete hadim

¹⁸¹ Hokkabaz, No:2, 27 Eylül 1324

پاپا گھان

مصور غنیمت

امور ادارہ و تحریر و غنیمت متقی خصوصاً
 ایجنر سلطان جامدہ، قوتیان مظہر سندھ ایڈورسہدہ
 صاحب امتیاز تانہ ساجد اداور -
 اجرق وریلمین بشکول قبول ایڈلر

بر شہلاک آہوتہ بلی درسادت و ولایات ایجنر
 بوستہ اجرتیہ برلکدہ (۶۰) آلی آبی (۳۰) غنمشور

ایڈیٹر صاحب امتیازی : قرہ بٹ
 ایڈیٹر عرو : حسین قطفی
 مساکمزہ وفاق و غنیمت مرک جوبیلہ متاسب
 ہر نوع حررات قبول و دوج اولور . دوج او-
 ثقیان اوراق ایڈلر .

PAPAGHAN

جمہ اترسی

۱۶ ایلول	۶ ایلول	۲۳ شیان
۱۹۰۸	۱۳۳۶	۱۳۳۶

Journal Politique et Charivari Illustré et Coloré

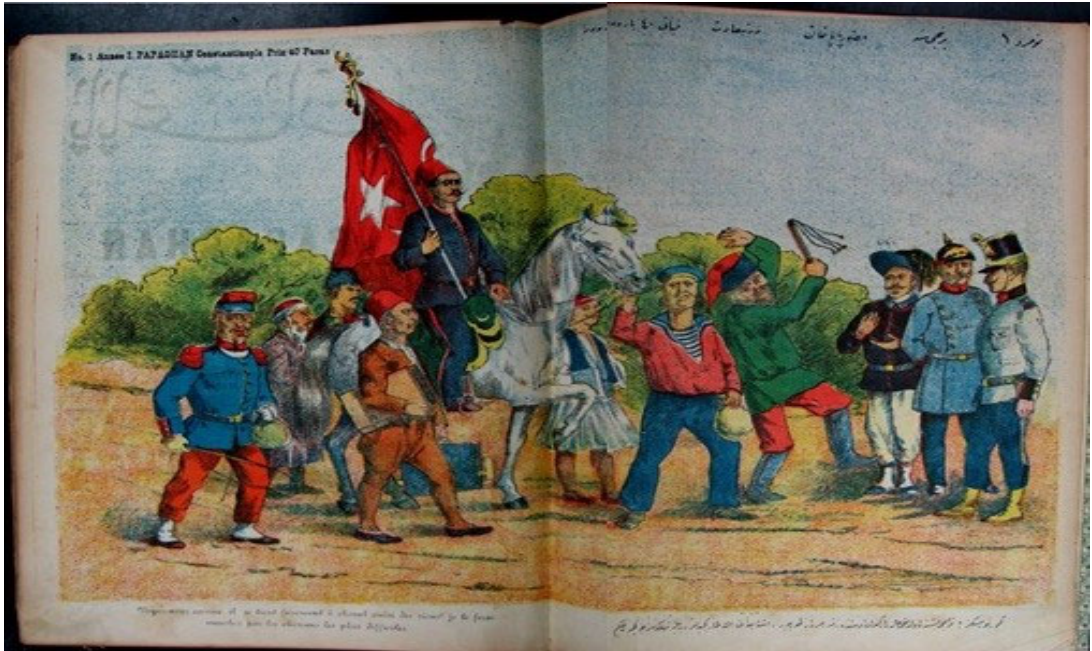
→ Parait le Samedi ←

نمبر ۱ شہد بلاک ہفتہ بدہ روزمہ جمہ اترسی کوئی نشر اولور وطن و ملتہ خادم سیاسی مزاحی مصور غنیمت

نسخہ ۴ + یادرد

Prix du N° 40 Paras

Gazetenin orta sayfalarında tam boy renkli karikatürler kullanılmıştır. Renkli resimlerin kullanılması dönem şartları göz önüne alınırsa ileri bir teknoloji ile kaliteli baskı makinelerinin kullanıldığını gösterir. Bu yönünle Musavver Papağan gazetesi çağının gazetelerinden bir adım öndedir.

99

Gazetenin ilk sayısındaki ifade adlı bölümde gazetenin çıkış amacı ile ilgili şu cümleler yer almaktadır.

“İfade

Birçok seneler mürğzarı matbuatın (matbuat kuşlarının) duçar olduğu mesaibi istibdattan (istibdat musibetlerinden) ses çıkarmaya cesaret edemeyen papağanımız ile tutimizde¹⁸⁴ vatanın, milletin nail olduğu hürriyetten müştereken hissemend (hissesi olan) ve menafı vatana hizmet uğrunda dehengüşa (ağzını açarak) olarak ifayı vazifeye ibtidar (başlayarak) ve muvaffakiyetini Cenabı Hak’tan temenni eyler.”¹⁸⁵

Gazetenin ikinci sayısında ‘Dâhiliye’ başlıklı yazıda tiyatro ve ahlak konusu işlenmiş ve de tiyatronun ahlak üzerindeki etkisine ait değerlendirmelerde bulunulmuştur.

“Dâhiliye

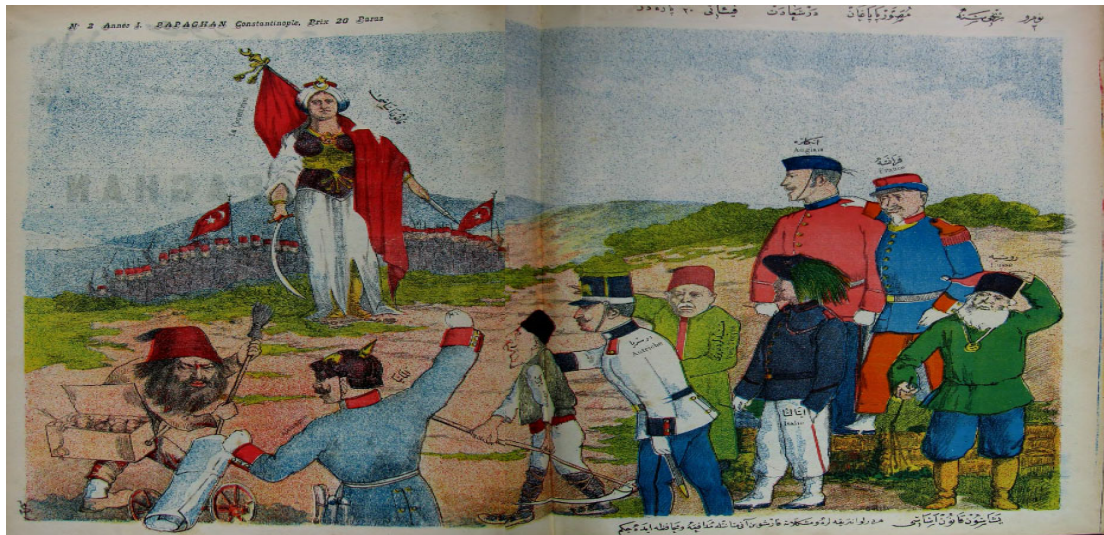
-Tiyatro ahlak mektebi midir?

-Tiyatroya ahlak mektebi diyorlar, sen ne dersin?

-Pek doğru derim. Yalnız hissiyatı pek ziyade gıcıkıyor.

-Demek tiyatrolar tashih-i ahlak (ahlakı düzeltme) için bir mektep...

-Öyle olmalı ki kadınlarımız bile tashih-i ahlak için hep kendi cinslerinden mürekkebi bir tiyatro heyeti teşkil etmişler.”¹⁸⁶

Şekil 5.76: Yaşasın Kanun-i Esasi¹⁸⁷

¹⁸⁴ Tuti, Farsça kökenli bir kelime olup papağan ve dudu kuşu anlamlarına gelmektedir.

¹⁸⁵ Musavver Papağan, No:1, 6 Eylül 1324

¹⁸⁶ Musavver Papağan, No:2, 15 Eylül 1324

¹⁸⁷ Musavver Papağan, No:2, 15 Eylül 1324

Gazetenin ikinci sayısının tam ortasında yer alan ve iki sayfayı da kaplayan ‘yaşasın Kanun-i Esasi’ başlıklı büyük resim.

Şekil 5.77: Şahlanan Genç Türkler ¹⁸⁸

Gazetenin onuncu sayısının ortasında yer alan büyük boy karikatürde İngiltere ve Fransa’nın desteğini almış Genç Türklerin teknolojik olarak şahlandığını ancak Bulgar, Yunan, Alman, İtalyan Devletlerinin Genç Türkler önünde durarak onun şaha kalkmasını engellediği yönünde çizilmiş bir karikatür.

5.8 Gramofon (1909)

İlk sayısı 21 Şubat 1324 (m.6 Mart 1909) tarihinde yayınlanmıştır. İlk sayısındaki logonun altında “Sırasına göre her havadan çalan, bitaraf (tarafsız) mizah gazetesidir” ifadesi yer almıştır. İlk sayısındaki bilgilere göre müessisler olarak Emin Ali ve Salih isimleri yazılıdır. ¹⁸⁹Gazetenin imtiyaz sahibi Diran Mosisyan’dı. Diran Mosisyan imtiyaz sahipliğini Emin Ali Bey’e devretmiştir. ¹⁹⁰

¹⁸⁸ Musavver Papağan, No:10, 10 Teşrinisani 1324

¹⁸⁹ Gramofon, No:1, 21 Şubat 1324

¹⁹⁰ Altın, *a.g.m.* s.40

Şekil 5.78: Gramofon Gazetesinin İlk Sayısında Kullanılan Logo¹⁹¹

Gramofon gazetesinde kullanılan karikatürler oldukça sınırlı sayıdadır. Bu yönüyle gazete bir gazetesi olmaktan öte siyasi bir gazete gibidir.

Şekil 5.79: Aksaray Caddesinde Kış Manzarası¹⁹²

İstanbul'un Aksaray Caddesinde yaşanan alt yapı yetersizliklerini eleştiren bir karikatür.

¹⁹¹ Gramofon, No:1, 21 Şubat 1324

¹⁹² Gramofon, No:4, 14 Mart 1324

SONUÇ

Ermeni matbaacılığının Türk matbaacılık tarihine katkıları büyük olmuştur. Tokatlı Apkar Tıbir Efendi ile başlayan Ermeni matbaacılık faaliyetleri kısa bir süre zarfında büyük ilerlemeler kat etmiştir. Sultan Abdülaziz döneminde hızla çoğalmaya başlamış olan Ermeni matbaalarının sayısı Sultan II. Abdülhamid zamanında da artmaya devam etmiştir. Mühendisyan gibi önemli matbaacılar harf dökümünde çağın önde gelen isimleri olmuştur. Cumhuriyet döneminde de Haçik Kevorkyan gibi isimler yine harf dökümünde matbaacılık sektörünün takdirini kazanmıştır.¹⁹³

Ermeni matbuatının gelişmesinin başlıca nedenlerinden biri kuyumculuk alanındaki yetenekli ustaların harf döküm işine girmiş olmalarıdır. Bu ustalar sayesinde Ermeni harflerinin yanında Osmanlıca harflerinin de çok güzel döküm örnekleri ortaya çıkmıştır. Devrin bütün teknolojik imkânlarından faydalanmış olan Ermeni matbaacılar, Avrupa'yla olan ilişkileri sayesinde batıdaki bütün matbaacılık ile ilgili ilerlemeleri takip etmiş ve bunları payitahtta icra etmişlerdir. Pek tabii olarak bunda Osmanlıdaki Türk tebaanın çiftçilikle uğraşmış olması ve matbaacılık alanında kalifiye eleman eksikliği sonucunda oluşan boşluk Ermeniler tarafından doldurulmuştur. Hatta Osmanlı kâğıt parasını basacak yetenekli Türk eleman bulamadığı için Osmanlının ilk kâğıt paralarını basmak Ermeni matbaacılarına nasip olmuştur.

Ermeni harfleriyle basılan kitap sayısı oldukça fazla olmuştur. Bunun yanında Ermeni harflerini bilmeyen Ermeniler içinde Osmanlı harfleriyle ciddi miktarda gazete ve kitap yayınlanmıştır. Ermeni matbuatının Osmanlı toplumuna katkıları yadsınamayacak boyutlardadır. Ermeni tebaa, Osmanlı tebaasının asli unsurlarından biri olmuş ve toplum içinde önemli yer tutmuştur. Batılı devletlerin kışkırtmalarıyla bir ayrışma yaşanmış ve toplumun her kesiminden farklı sesler yükselmeye başlamıştır. Çok seslilik neticesinde toplumda oldukça fazla dernek ve cemiyet unsurları oluşmaya başlamıştır. Bu çok seslilik matbuat hayatına da yansımış ve hemen hemen her kesimin bir gazetesi yahut dergisi yayınlanmaya başlamıştır.¹⁹⁴ Buna bağlı olarak İstanbul'da ve İstanbul dışındaki taşrada çok fazla sayıda Ermeni gazetesi ve mecmuası yayınlanmıştır.

¹⁹³ Tuğlacı, *a.g.e*

¹⁹⁴ Altın, *a.g.e*

Gazetelerin imtiyaz sahipleri Ermeni olmasına rağmen yazar kadrosunda Ermeni sayısı oldukça azdır. Ermeniler gazetelerin içeriğinden ziyade basımı üzerinde yoğunlaşmışlardır. Gazetelerde kullanılan resim ve karikatürler adeta dönemin kısa bir özeti gibi çok geniş bilgiler vermektedir. Gazete ve mecmualar her ne kadar hiciv yahut mizah adı altında çıkmakta ise de mizahtan çok siyasi unsurlar daha ağır basmaktadır.

Gazetelerde ve mecmularda Ermenice, Türkçe, Rumca ve Fransızca dil olarak kullanılmıştır. Bazı gazeteler Ermenice çıkarken bazı gazeteler de Türkçe basılmıştır. Bazı gazetelerde de Ermenice ve Türkçe bir arada kullanılmıştır. Dört dilin kullanıldığı Hokkabaz gazetesi gibi gazetelerde mevcuttur.

Ermeniler ile Türkler arasında ilişkiler inkâr edilemeyecek kadar üst seviyededir. Her iki millet de birbirinin gelişmesinde büyük roller oynamışlardır. Medeniyetlerinin gelişmesinde böylesine büyük etki yapan, dil ve din yönünden farklı iki millet yok denilecek kadar azdır.

KAYNAKÇA

- Acarözmen, Bilal. *Aşıkla Maşuk Dürbünü ve Her Milletin Güzeli Metninin Çeviri Yazısı ve Eser Üzerine Yapısal Bir İnceleme*. 2022.
- Altın, Hamza. *II. Meşrutiyet Devri: Osmanlı Mizah Basını*. Grafiker Yayıncılık, 2014.
- Altın, Hamza. Osmanlı Hiciv Matbuatında Ermenilerin Oynadığı Role Dair Örnekler, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2017, 7.14: 27-44.
- Başer, Fatma Âdile. Kilise ve Neyzenlere Dair. *Yeni Türkiye Ansiklopedisi Ermeni Meselesi Özel Sayısı*, Ankara: Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Yay, 2014.
- Bayartan, Hatice. Geçmişten Günümüze İstanbul'da Nüfus. *Coğrafya Dergisi*, 2003.
- Birinci, Ali. Osmanlı Tıbaat ve Matbuat Hayatında (1567-1908) Ermeniler. *Yeni Türkiye*, 2014, 60: 1-22.
- Budak, Ali. XIX. Yüzyılda Osmanlı Ermeni Basını ve Devletin Rejimi Üzerine Çarpıcı Bir Polemik. *MSGSÜ Sosyal Bilimler*, 2010, 1: 41-50.
- Cankara, Murat. Millilik ve Melezlik Arasında Ermeni Harfli Türkçe Metinler. *Notos Dergisi*, 2015/6.
- Cankara, Murat. Çifte Maduniyet, Çifte İşlev: Ermeni Harfli Türkçe Basında Dil ve Kimlik. *Ankara Üniversitesi İlef Dergisi*, 2015, 2.2: 105-130.
- Civalıoğlu, Berna; Çelik, Yakup. İkinci Meşrutiyet Döneminde Bir Mizah Gazetesi: Geveze. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 2017, 35.35: 28-42.
- Demirbacak, Ayşe. II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basınına Genel Bir Bakış. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2019, 3.1: 19-33.
- Gazel, Ahmet Ali; Ortak, Şaban. İkinci Meşrutiyet'ten 1927 Yılına Kadar Yayın İmtiyazı Alan Gazete ve Mecmualar (1908-1927). *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2006, 7.1: 223-256.
- Martin Gonzales, Daniel. Convergencias y divergencias lingüísticas con el judeoespañol castizo de un traductor nativo de inglés. El caso del Ele Toledot Bené Yisrael (Constantinopla, 1854 y 1886) del Rev. Alexander Thomson. 2020.
- Gündüz, Ahmet. XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Hukuki Statüleri. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 2008, 175.

- İnan, Ruhi. Osmanlıca Mizah Süreli Yayınlarında Mizahın Kodları. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2016, 22: 1-33.
- Kabacalı, Alpay. *Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basın ve Yayın*. Literatür Yayıncılık, 2000.
- Karakoç, İrem. Osmanlı Devleti'nde Kâğıt Paraya Geçiş Sürecinde Evrak-ı Nakdiyyenin Yeri. *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, 2021, 1.
- Kılıç, Musa. Tanzimat Döneminde Osmanlı Hariciye Nezareti'nin Ermeni Memurları. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2012, 31.51: 93-124.
- Koçunyan, Aylin. La Colombe du Massis veya Ermeni Dünyasının Habercisi. *Kebikeç: İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmalı Dergisi*, 2022, 53.
- Makzume, Erol. *Sultan II. Abdülhamid'in Hizmetinde Selim Melhame Paşa ve Ailesi*, MD Basımevi, İstanbul, 2019
- Meral, Yasin, "Osmanlı İstanbul'unda Yahudi Matbaası ve Basılan Bazı Önemli Eserler", *Osmanlı İstanbul'u II*, ed. F. Emecen-A. Akyıldız-E. S. Gürkan, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yay., İstanbul 2014, s. 455-469.
- Mildanoğlu, Zakarya. *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000*. Aras Yayıncılık, 2014.
- Nişanyan, Sevan. *Türkiye Yer Adları Sözlüğü: Index Anatolicus*. Liberus Kitap, 2020.
- Reyhan, Cenk; Sert, Serap. Asakir-i Zaptiyeden Jandarmaya: Osmanlı Kamu Düzeninde Mahalli Asayiş ve Emniyetin Korunmasında Güvenlik Kurumu. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2021, 40.70: 407-447.
- Sert, Berna. *19. Yüzyıla Ait Ermeni Harfli Türkçe Agnes veya Ney Çalan Kızcağız Hikâyesi Üzerine Dil İncelemesi*. 2021. Master's Thesis. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Malhasyan, Silvert Kayer; "Hovhannes Mühendisyan", Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlı Ansiklopedisi C. II., İstanbul, 1999.
- Paşa, Ahmet İzzet; Furgaç, Süheyl; Kanar, Yüksel. *Feryadım: İstiklâl Harbi'nin Gerçekleri*. Timaş Yayınları, 2017.
- Somel, Selçuk Akşin. Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi. *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 2007, 5: 71-92.

Soysal, Özer. Osmanlıda Neler Okundu, Kütüphane Kurumu Nasıl Algılandı, Kurumlaşan Gelenek Yoksa Kütüphane Kültürü müydü? *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2010, 50.2: 163-175.

Stepanyan, Hasmik Avetisi. *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası 1727-1968*. Turkuaz Yayınları, 2005.

Tatlısu, Muhammed. Kitapçı Karabet Efendi'nin Osmanlı Matbuatına Katkıları Üzerine Bir Methal. *YILLIK: Annual of Istanbul Studies*, 2021, 3: 123-148.

Teotig (Teotoros Lapçinciyan), *Ermeni Matbaacılık Tarihi Dîb u Dar*, İstanbul, Birzamanlar Yayıncılık, 2012.

Tuğlacı, Pars. Osmanlı Türkiye'sinde Ermeni Matbaacılığı ve Ermenilerin Türk Matbaasına Katkısı. *Tarih ve Toplum*, 1991, 15.16: 1991.

Turna, Nalan. 19. ve 20. Yüzyıl İstanbul'unda Fincancılar Yokuşu, Amerikan Hanı ve Matbaacılık Faaliyetleri. *Ankara Üniversitesi İlel Dergisi*, 2020, 7.1: 73-94.

Tülücü, Süleyman. Bin Bir Gece Masalları Üzerine, *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, 22: 1-53.

Uygur, Kübra; Bozkuş, Yıldız Deveci. 1863 Ermeni Milleti Nizamnamesi 'nin Yansımalarını Varaka-i Havadis Üzerinden Okumak, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13.1: 94-104.

Ül, Servet. *Meşrutiyet Döneminde Bir Mizah Gazetesi: Geveze Gazetesi*. 2017. Master's Thesis. Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yavuz, Fikrettin. Ermeni Kimliği 'nin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdıç Kırımyan. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 2007, 2.1: 257-289.

Yavuzarslan, Paşa. *Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü*. Tiydem Yay, Ankara, 2009.

Yazıcıgil, Onur Fatih. Osmanlı Matbuatının Sekiz Punto Nesih Yazı Karakteri ve Türk Hurufat Yapımcısı Mehmed Emin Efendi. *Sanat Tarihi Yıllığı*, 2022, 31: 567-602.

Yılmaz, Özgür. "1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 2017, 6(1): 23-55.

Zortul, Muhammet Veysel, *Son Serasker Mehmed Rıza Paşa*, İskenderiye Kitap, İstanbul, 2015.

